

SLEKT OG DATA

MEDLEMSBLAD FOR SLEKT OG DATA

| ÅRGANG | 31 | NR. 3 | 2020 |

TEMA:

Ting vi ikke
snakket om

Ukjent far

Adopsjon

Krigsbarn

MEDLEMSBLAD

for Slekt og Data.
Utkommer med
4 nummer pr. år

ABONNEMENT

for bibliotek og liknende
institusjoner kan tegnes
for kr 550,- pr. år.

ANNONSER

Anne Schiøtz
E-POST:
generalsekretar@slektogdata.no
TLF.: 22 42 24 00

SLEKT OG DATA

POST/BESØKSADRESSE:
Øvre Slottsgate 2B,
0157 Oslo
TLF.: 22 42 24 00
www.slektogdata.no

REDAKTØR

Anne Schiøtz
E-POST:
generalsekretar@slektogdata.no

REDAKSJONSLEDER

Ida Bergitte Andersen Hundvebakke
E-POST:
idah@slektogdata.no

OPPLAG

9600

DESIGN OG LAYOUT

Morten Hernæs,
07 Media

TRYKK

07 Media

ISSN 0803-0510

SLEKT OG DATA

Ukjent far | Adopsjon | Krigsbarn

INNHold

LEDER

2 Det man ikke snakket om

TEMA

TING VI IKKE SNAKKET OM

4 Adopsjon

8 En pike i hver havn?
– forsøk på å belyse en myte

12 Barnehjem

16 Emigrasjonens skyggeside

18 Hor – den store forbrytelsen

20 Hvordan finne en ukjent far

24 Tyskerjenter og krigsbarn

27 Krigsseilerne
– årene etter krigen

30 Lynkurs i opphavsrett
for slektsforskere

31 Gjemt og glemt
– utviklingshemmedes historie

34 Seksuelle overgrep
i norsk rettshistorie

36 Tvangsarbeid under krigen

38 Fra livets skole til evig frelse
– Historien om Nilsfrida,
Olaf og Theodor

42 Det hemmelige barnet

44 Hvordan kunne det
gå så galt med Aksel?

47 Christen Olsens
tragiske skjebne

FORSIDEN

Mange ting som i dag er helt uproblematisk
å snakke om, ble for få år siden i mindre grad
omtalt. Ukjent far kan være et eksempel.
Ett annet eksempel er krigsseilernes traumer.
Bildet viser mannskap fra det norske fartøyet
«Montevideo» under angrep på konvoien,
med overlevingsdrakten på.

FOTO: OLE FRIELE BACKER /
WIKIMEDIA COMMONS

LEDER

Det man ikke snakket om

Temaet for dette nummeret av *Slekt og Data*,
kan romme så mangt, alt avhengig av tid og rom,
tradisjoner og kutyme, kultur og status. Gjennom
tidene har det variert mye hva det var som var
tabu og «som man ikke snakket om». På tross av
at «man ikke snakket om» noe, så betyr det ikke
at noen ikke visste om forholdene eller at de ikke
er beskrevet i historiske kilder, kanskje heller tvert
imot.

Fra gammel tid har nød og fattigdom, manglende
forsørgelsesevne, «ulykke» og funksjonsnedsettelse,
både fysiske og psykiske, vært forhold som «man ikke
skulle snakke om». Samtidig har det siden 1700-tallet
vært innrettet administrative og politiske institusjoner
og organer, som har hatt som oppgave å arbeide med
og avbøte vanskelige samfunnsforhold og levekår.
Gjennom arkivmateriale som er bevart etter disse
organene, vil du, som slektsforsker, kunne finne kilder
til ytterligere kunnskap om «det man ikke snakket
om», i din søken etter informasjon om dine forfedre
og formødre.

I dette nummeret vil du finne innsiktsfulle artikler
om temaer som spenner fra plasseringer av barn i

barnehjem, pleiehjem og adoptivhjem, på grunn
av nød, dårlige omsorgsvilkår og «ulykke». Mang
en slektsforsker vil i sin søken kunne ha støtt på
beretninger og informasjon om slektninger,
som har vokst opp utenfor foreldrenes omsorg.

Kilder til innsikt i slikt materiale vil kunne være
fattigvesenets manntallsprotokoller, legdsprotokoller
og fattigvesen og vergerådsprotokoller over bort-
satte barn, samt deres møtebøker. I forlengelsen
av dette vil bidragsfogdens og lensmannens arkiver
om bidragssaker og farskapssaker kunne gi viktige
bidrag i søken etter informasjon om «det man ikke
snakket om».

Opp gjennom tidene har krig og dens følger,
samt sjøfolks og utvandrerens liv, virke og utfers-
trang medført mye mystikk og spennende beretninger.
Likefullt har det også medført historier om liv og
skjebner som ikke alltid var like bekymringsløse og
som det ikke ble snakket så høyt om. Gjennom dette
nummeret håper vi å kunne gi deg kunnskap og
innfallsvinkler til videre søk etter din slekts historie,
både den som alle visste om, men også den som
ikke ble målbåret.

Morten Thorsvaldsen
LEDER I SLEKT OG DATA

„Fra gammel tid har nød og fattigdom,
manglende forsørgelsesevne, 'ulykke' og
funksjonsnedsettelse, både fysiske og
psykiske, vært forhold som 'man ikke
skulle snakke om'. „

Adopsjon

Den første adopsjonsloven kom i 1917, men helt frem til 50-tallet ble adopsjoner ordnet i mye mindre organiserte former enn i dag.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

Det finnes lite forskning på adopsjonshistorien i Norge. Registrering av adopsjon har vært sporadisk og norske myndigheter vet ikke nøyaktig hvor mange norskfødte barn som er adoptert. Før 1960 finnes det lite forskning og ingen offentlig statistikk. Det nærmeste tallet som er regnet frem, er gjort av *Bergens Tidende* i en større artikkelserie fra 2012 om adopsjonsbarn, adopsjonshistorien og mødrene som adopterte bort barna sine. Basert på konkrete funn, statistikk og beregninger har de kommet frem til et anslag på 30 000 adopterte barn fra den første adopsjonsloven kom i 1917.

LOV MED HÅP OM BEDRE LIV FOR UTSATTE BARN

Før adopsjonsloven kom ble eventuelle søknader om å overta foreldreansvar behandlet som navneendringer.

«Gifte barnløse folk ønsker adoptere en pike, 1–4 år. Må være åndsfrisk og velskapt. Bill. mrk. "Adoptere" til Østl. Ann.eksp., Gjøvik». Annonse fra *Arbeiderbladet* 25. februar 1947. FAKSIMILE FRA NASJONALBIBLIOTEKET

Altså at pleiebarn fikk pleieforeldres etternavn. Utredningen som lå til grunn for 1917-loven antok at det ville bli flere søknader om adopsjon og at en i større grad ville få et klargjort skille mellom fosterfamilier og adopsjonsfamilier. Håpet var også at en lov ville føre til at færre barn slapp å vokse opp under vanskelige forhold.

Etter 1917-loven skulle adopsjon gis av myndighetene etter en skjønnsmessig vurdering av søknaden og når det var til barnets beste. At barnet selv, eller de som var oppnevnt for å ivareta barnets beste, ønsket adopsjon var ikke tilstrekkelig. Myndighetene måtte også vurdere om søkerne var i stand til å oppdra og forsørge barnet.

I loven var det også egne bestemmelser om adoptivbarns arverett, blant annet at de beholdt arverett etter sine biologiske foreldre og de biologiske foreldrene beholdt sin arverett etter adoptivbarnet.

«Et godt pleiested søkes til snill og prektig gutt på 6 mnd. Eventuelt adopsjon. Bill. mrk. «1814». Slike annonser var ikke uvanlige i avisene før. Fra rubrikkseksjonen til *Arbeiderbladet* 21. juni 1945. FAKSIMILE FRA NASJONALBIBLIOTEKET

ENDRING I 1935

Arveretten var noe som ble justert ved den første endringen av loven, som kom i 1935. Da ble sterk adopsjon innført som en alternativ ordning. Dette alternativet gav adopsjonsbarnet lik arverett til adoptivforeldres arv, og de mistet også arverett til sine biologiske foreldre. Regelendringene var dels et resultat av at velstående adopsjonssøkere i praksis hadde vegret seg for adopsjon på grunn av mulighetene for at deres midler tilfalt barnets biologiske slekt. Parallelt hadde man den opprinnelige adopsjonen, som ble kalt svak adopsjon. Sterk adopsjon skulle etter hvert bli hovedregelen. I 1950–1952 var for eksempel 92 prosent av alle adopsjoner sterke adopsjoner, og i 1956 forsvant muligheten for svak adopsjon helt.

Noe som også ble regulert i 1956 var adoptivforeldres angrerett på barnet. Den forsvant først i 1986. I en artikkel fra *Bergens Tidende* fra 24. mars 2012 kan vi lese om et foreldrepar som i 1958 tok ut stevning mot sitt eget adoptivbarn. Da var gutten fem år og hadde bodd hos dem hele livet. Foreldrene mente gutten hadde vist seg å være «åndssvak», og hadde uheldig innflytelse på søsteren. Historien om den lille gutten var ikke unik, det fantes flere slike eksempler.

En som også skriver om dette temaet, er Liv Thoring. Hun er en av få historikere som har forsket på norsk adopsjonshistorie gjennom masteroppgaven *Enslige mødre og anonym adopsjon i Norge 1945–1965 med linjer frem til ca. 1990*. Denne oppgaven kan leses på duo.uio.no og i forskningen sin brukte hun Oslo Helseråds adopsjonsarkiv, som den første forskeren noen gang.

HVEM ADOPTERTE BORT BARN SINE?

Dette er en regional undersøkelse. Det finnes ingen nasjonal undersøkelse av biologiske foreldre. Men det finnes noen enkelthistorier som kan si noe om situasjonen. Blant annet skriver *Bergens Tidende* om Herborg som ble gravid som ugift 22-åring i 1933. Barnefaren stakk og Herborg satt alene igjen.

«Å, for ei lukke å halda sitt eige nyfødde barn i armanel! Men eg visste at lukka ikkje kunne vara. Eg kunne ikkje ha henne hjå meg.» Dette skriver Herborg om i en minneoppgave for eldre fra 1981, som er materialet *Bergens Tidende* har brukt for å fortelle hennes historie.

Herborg dro fra hjembygda til Bergen og fødte en datter i 1934, og de to flyttet deretter til Bergen Mødre-hjem. Noen måneder etter fikk datteren en ny familie.

«Det vakre, herlege barnet mitt!... Ho var så glad i meg – og eg i henne. Men kva skulle eg gjera? Eg la barnet i armene på fostermor. Ho var snill og god. Den æra skal ho ha. Men barnet var redd. Ho ville til meg.», skriver hun i minneoppgaven mange år senere.

ILLUSTRASJONS-FOTO: COLOURBOX

Hun beskriver adopsjonsprosessen slik:

«Eg hadde ei grufull kjensle av å svikta ... Kunne ikkje gråta. Var heilt forsteina. Eg ba til Gud den allmektige at han måtte gjera eit under so eg fekk barnet mitt att. Men Han tagde som vanleg. Sidan har eg ikkje bede til Gud. Han er kje til.»

Herborg ble senere gift og fikk en sønn.

FLERE ADOPSJONER ETTER KRIGEN

Liv Thorings undersøkelse gir et litt større innblikk i situasjonen for Oslo.

I hennes forskning kommer det blant annet frem at det var mellom fire og fem ganger flere adopsjoner etter krigen som i mellomkrigsårene. De to første årene etter krigen kan økningen skyldes at veldig mange av barna som ble adoptert bort, hadde tysk far. Men tallet fortsetter å øke. Thoring skriver at over halvparten av fedrene i sakene hun har undersøkt, nektet farskap og tok saken til retten. At far anla farskapssak ble et etterkrigsfenomen. Thoring peker også på at normene i samfunnet var i endring og mennene kan ha hatt en manglende ansvarsfølelse da de gjorde kjæresten gravid. For stort sett var fedrene ugifte, voksne menn i arbeid – altså menn som var i stand til å ta vare på en familie.

Utover 1950-tallet fortsatte adopsjonstallene å være høye. Thoring peker på at det fortsatt skyldtes at mødrene var enslige, men at de nå også var veldig unge. I halvparten av sakene hun undersøkte, var ikke mødrene myndige, og de fleste bodde fremdeles hjemme. Thoring skriver at mange av dem var utsatt for et stort press av foreldrene sine, og at foreldrene i over halvparten av sakene hun har sett på, tok avgjørelsen for døtrene sine.

Når det gjelder hvem som formidlet adopsjon, var dette mindre regulert i dag. Ofte var det jordmødre og advokater som samarbeidet om formidlingen. En del kvinner gav også bort barnet sitt i avisen. Privat adopsjonsformidling ble forbudt i 1953. Noen jordmødre fortsatte, men risikerte fengsel i inntil tre måneder og bøter.

SLEKTSFORSKNING PÅ ADOPTERTE

Innsyn i adopsjonssaker har 100 års sperrefrist. Det må altså gå 100 år før saken er fritt tilgjengelig for allmennheten. Unntaket er om du selv er adoptert eller om du er nærmeste etterkommer til den adopterte. Adopterte kan få innsyn i sin egen sak, mens etterkommere kan få det om den adopterte er gått bort.

Du søker innsyn i adopsjonssaker gjennom Bufdir og finner mer informasjon om innsynsprosessen på deres sider. De skriver der at de først undersøker hvilket fylkesmannsembete som innvilget adopsjonen, og at du kan også skrive direkte til den aktuelle fylkesmannen om du vet dette allerede. Dette er fylket hvor adoptivforeldrene dine bodde da du ble adoptert.

Når man ber om innsyn i en adopsjonssak, blir de biologiske foreldrene kontaktet og informert om at barnet de adopterte bort, har bedt om innsyn. De kan da oppgi om de ønsker kontakt eller ikke. Om biologiske foreldre gir uttrykk for at de ikke ønsker at informasjon

▼
I en spørrespalte spør et par om praksis rundt adopsjon.
Hentet fra *Arbeiderbladet* 29. juli 1948.

FAKSIMILE FRA NASJONALBIBLIOTEKET

om dem skal videreformidles, er det ikke grunn nok til å nekte innsyn.

Utenlandsadopterte kan også søke innsyn gjennom Bufdir. Der vil saksdokumentene bli sendt direkte til deg, men Bufdir skriver at det ikke alltid er like enkelt å få opplysninger om biologisk opphav om du er adoptert fra utlandet. Det fordrer at landet du er adoptert fra, har gitt opplysninger til Norge. Om det ikke finnes navn på biologiske foreldre i deres arkiver, må du eventuelt ta kontakt med fødelandet ditt, og undersøke om disse opplysningene kan finnes der.

KILDER

- *Disse ledet adopsjonsnettverket* – Bergens Tidende 5. april 2012
 - *«Det vakre, herlige barnet mitt! Ho var så glad i meg – og eg i henne. Men kva skulle eg gjera?»* – Bergens Tidende 24. mars 2012
 - *Frem til 1986 var det fem års «angrefrist» på adoptivbarn* – Bergens Tidende 24. mars 2012
 - *Bufdir.no Få informasjon om biologisk opphav*
 - *Enslige mødre og anonym adopsjon i Norge 1945–1965: med linjer fram til ca. 1990.* Liv Thoring. Masteroppgave
 - NOU 2014: 9. Ny adopsjonslov.
- Regjeringen.no

Kvinner som fikk barn utenfor ekteskap før, havnet ofte i en vanskelig situasjon. En av få alternativer hvor de kunne få hjelp var mødrehjemmene. Men det var også mange hjem som formidlet adopsjon. Som i Herborgs tilfelle.

FOTO: SEVERIN WORM-PETERSEN / NORSK TEKNISK MUSEUM

Artikkel om adopsjon fra *Arbeiderbladet* 10. april 1948. Intervju med søster Ragnhild ved Oslo Helseråds adopsjonsavdeling. Hun blir blant annet spurt om folk angrer på at de har adoptert bort barnet og sier: «Åja, i mange tilfelle kommer de og henter barnet tilbake, mens det ennå er på hjemmet. Men er adopsjonen alt ordnet, nytter det ikke. Moren vet ikke hvem som har fått det, og de nye foreldrene vet ikke hvem moren er.»

En pike i hver havn?

– Forsøk på å belyse en myte

Norge var som velkjent en stor sjøfartsnasjon og tusenvis av norske menn dro ut i verden. Så er spørsmålet: Fikk noen av dem barn i havnene de besøkte? Altså: Hvor mange av oss har slektninger vi ikke vet om i utlandet?

■ YNGRE NEDREBØ ■ Arkivverket

De fleste av oss har vel en formening om at vi har en viss kontroll på hvem våre relativt nære slektninger er. Men mindre nå enn for gentestenes tid. Nå dukker det fra tid til annen opp slektninger vi aldri har visst noe om. Jeg fikk e-post med spørsmål om jeg visste hvilken av mine mannlige slektninger som hadde vært i San Francisco i 1968. Henvendelsen kom fra en som var på søk etter sin ukjente far, og som hadde oppdaget at jeg var nærmeste kjente slektning på farssiden.

Jeg hadde ikke noe svar på hånden, og måtte forsøke å analysere testresultatene. Var det en hippie? Eller kanskje snarere en sjømann?

Jeg skal i denne artikkelen forsøke å ta for meg mytene om at sjømannens mange piker, og trekke frem noen eksempler og kilder hvor slike historier kommer frem.

THOMAS OG MARTHA

Den første historien jeg ønsker å trekke frem, er en henvendelse som kom til oss på Statsarkivet i Bergen i 1999. Mandag 4. april 1881 stod nordmannen Thomas Anderson som brudgom på kirkegulvet i Sunderland, nordøst i England. Han oppgav å være 26 år gammel og ugift sjømann, sønn av gardbruker «Anders Olsen Anderson». Bruden var Martha, den 18 år gamle datteren til seilmaker Tinmouth i Stone Yard. Ved folketellingen (faktisk tatt opp natten før bryllupet) står Thomas oppført som medlem av husholdet til svigerforeldrene. Han sa seg da 27 år gammel og født i Norge.

Gjennom de neste 16 årene fikk Thomas og Martha mange barn. De eldste var født i Sunderland, de yngre i Middlesborough. Ved barnedåpene var Thomas stadig sjømann, og til sist skipstømmermann. Familien visste han i perioder seilte fra West Hartlepool, at han stadig og lenge var fraværende og de kjente navn på et par av sku-

tene han seilte på. Ut over det visste de tilsynelatende lite.

Økonomien var skral, og Martha var til tider vist til «the Workhouse». Et av barna vokste opp hos besteforeldrene, og den yngste, en gutt født i 1897, ble bortadoptert. Da var forsørgeren borte og familien oppløst. I familien ble det fortalt at Thomas hadde dratt tilbake til Norge.

Den bortadoptertes sønn bestemte seg for å forsøke å finne farfaren. De tilgjengelige britiske kildene ble sjekket, men med begrenset fangst. Thomas hadde ikke etterlatt seg mange spor. Han hadde aldri søkt britisk statsborgerskap. Britiske myndigheter hadde fra 1855 av prøvd å føre register over sjøfolk i britisk tjeneste, men sjøfolkene motsatte seg dette i den grad at myndighetene gav opp. Derfor fantes det ikke noen oversikt over fartstiden til Thomas i britiske arkiver. Han var heller ikke registrert som død eller gravlagt. Familien søkte og grov, og da de høsten 1999 tok kontakt med Statsarkivet i Bergen, presenterte de en fødselsdato i 1853 og fødestedet Askvoll. De kunne imidlertid ikke forklare hvor og hvordan de hadde funnet disse opplysningene, som verken lar seg lese ut av britiske kirkebøker eller folketellinger. Min mistanke var at de hadde funnet en person som tilsynelatende passet i en slektsdatabase, og plukket med seg de nye opplysningene – med alle muligheter for forbyttning.

Det var en smal sak å finne fram i kirkeboken. Dato og sted stemte med Thomas, sønn av husmann Anders Olsen Søre Eimind i Askvoll. Thomas omtales flere ganger som sjømann, men er ikke registrert i sjømannsrulene for Bergen eller Florø. Det skulle indikere at han enten ikke seilte utenriks, eller at han ikke hadde registrert seg lokalt.

Da han giftet seg i 1885 – i Askvoll – oppgav han å være ungkar. Seinere var han strandsitter og fisker. Han

Det er snakket mye om hvilke fristelser norske sjøfolk møtte i fremmede havner. Her blir en gjeng norske sjømenn forsøkt solgt en ny dress når de ligger til havn i Los Angeles. Bildene i denne artikkelen er rene illustrasjonsfoto og personene på bildene har ingenting med temaet for artikkelen å gjøre. ILLUSTRASJONSFOTO: KJELL LYNÄU / RIKSARKIVET

fikk barn født i Askvoll fra 1886 til 1896, og han levde der fram til 1935. Da han døde registrerte skifteretten fem barn, alle født i Askvoll. Ikke noe tydet på en familie utenlands.

Sønnesønnen lurte på om Thomas hadde vært bigamist, stadig kryssende Nordsjøen, med kone og barn i England 1881–1897 og en ny familie i Askvoll fra 1886 av? Det var lite sannsynlig, men kunne ikke helt utelukkes.

Da vi sjekket folketellingen fra 1865, fant vi 34 gutter med navnet Thomas Andersen født i Norge på 1850-tallet. Bare en av dem hadde en far med navnet Anders Olsen, som brudgommen i Sunderland hadde oppgitt. Det var gutten i Askvoll. Dersom opplysningene fra kirkeboken i Sunderland var korrekte, var Thomas i Askvoll eneste mulige kandidat blant de 34.

Vi klarte dessverre aldri å gi sønnesønnen i England den endelige avklaringen, for han døde kort tid etter, og uten at vi hadde nådd en konklusjon.

Bigamist, to menn med samme navn, eller en sjømann i England som hadde oppgitt falske data? Hadde

spørsmålet dukket opp i dag, hadde vi umiddelbart pekt på løsningen: DNA-test. Da ville vi raskt ha sett om det dukket opp norske slektninger, og hvor i Norge de i så fall kom fra.

SKIPPERENS BO I SKIFTERETTEN

En annen historie jeg vil trekke frem, er en historie fra skifteretten i Bergen. De hevet nok brynene en smule den dagen de skulle behandle boet etter en av byens skipper. Han hadde etterlatt seg en sønn i ekteskap, men det meldte seg ni arvinger til, bosatt spredt rundt om langs Norskekysten. En ualminnelig aktiv og produktiv mann! Ingen synes å ha bestridd kravene som kom inn, så avdøde må ha vedkjent seg alle barna.

Ved skifteretten opplevde man nok rett som det var at det dukket opp en ekstra arving, men mengden var i dette tilfellet et særsyn, og man kunne synes å få bekref- tet forestillingen om sjømannen som hadde pleiet svært mange nære forbindelser gjennom sitt yrkesliv. Men bare den ene – unntaket, og slett ikke normalen.

BIGAMI OG ROMANTIKK

Nærliggende til dette temaet er bigami. Blar vi i norske aviser fra ti-årene rundt 1900, kan vi finne flere hundre oppslag med historier om bigami og rettsaker forbundet med dem. Det var åpenbart regnet som «godt stoff» i pressen, enten det var beretninger om norsk-amerikanere som var innhentet av fortiden, eller kynikere som hadde lurt sparepengene fra en rekke håpefulle og bemidlede kvinner, og under ulike navn hadde giftet seg med flere av dem. Selv åpenbart svært tragiske historier ble framstilt i komikkens skjær.

I samme sjanger var også komedien *A Girl in Every Port*, som på norsk fikk tittelen *En pike i hver havn*. Det var en stumfilm i 1928 som gjorde stor suksess. Den slo så godt an at det kom en nyinnspilling (*Goldie*) – med lyd – allerede tre år seinere, da med Spencer Tracy og Jean Harlow i hovedrollene. Temaet fortsatte å gi kassasuksess, og en rekke nye filmer ble snekret over samme lest. Det er også blitt noen poplåter over samme tematikke opp gjennom årene.

Fra slutten av 1920-tallet dukket frasen om «en pike i hver havn» også stadig oftere opp i norske aviser, blader og bøker, som regel i lystige og romantiske fortellinger om kjekke og heseblesende matroser, blonde jenter – og brustne hjerter.

Virkeligheten kunne nok fortone seg som alt annet enn kjekk og romantisk. Sjøfolk, som ofte tilbrakte lang tid om bord avsondret fra alt normalt liv, skulle i løpet av kort tid i land forsøkte å få stettet sine behov. Sjømannsmisjonen hadde etablert seg i sentrale havner fra 1860-årene av og prøvde å være nærværende og til hjelp, men måtte i en del sammenhenger se seg utkonkurrert av barer, vertshus og havneprositusjon.

Syfilis ble på slutten av 1800-tallet anerkjent som et stort helseproblem internasjonalt, og det ble arbeidet for å få på plass internasjonale avtaler og samordnet innsats. Kjønnssykdommenes koblinger til prostitusjon var også erkjent. I krigstid var kjønnssykdommer oppfattet som spesielt farlige, fordi de kunne gjøre soldater og sjømenn syke og med det svekke nasjonens evne til å føre krig. I tiden rundt første verdenskrig ble det åpnet egne kontorer for opplysning om venerisk sykdom for sjøfolk. Den svenske professoren Edvard Vilhelm Welander (1846–1917) var en av de internasjonalt anerkjente forskerne på feltet. Han opptredte også som filantrop, og sørget for at det ble opprettet egne barnehjem for barn som hadde fått sykdommen, til dels ved fødsel. Slike «Welanderhjem» fantes

både i Skandinavia (som i Kristiania, Bergen, Göteborg, København og Stockholm) og i Mellom-Europa.

Også under andre verdenskrig var det stort fokus på å hindre utbrudd av kjønnssykdommer. Kanskje var tanker om krigsevne og behovet for å sikre ordnede former også en av grunnene for «Lex Nygaardsvold» («Bigamiloven») i april 1942. Justisdepartementet kunne etter denne loven gi skilsmisse ved bevilling etter søknad fra en ektefelle, uten at den andre ektefellen var informert om skilsmissen. Kravet var at ektefellene hadde bodd fra hverandre i minst tre år. Det skal ha vært mellom 60 og 70 slike bevillinger i løpet av krigsårene. Loven ble opphevet av Stortinget i oktober 1945.

«LYST OG LÆNGSEL»

I Danmark har det ganske nylig vært forsket på forbindelsene mellom sjømenn og kvinner i fremmede havner. Undersøkelsen har bygd på brev, dagbøker og intervjuer og har resultert i både utstilling og bokutgivelse (*Lyst og længsel, myter afsavn og erotik i sømandens verden*, 2017). Studien har sett på perioden opp til rundt 1950 og tok utgangspunkt i den danske statistikken fra 1960 som viste at 67 prosent av danske sjømenn oppgav å ha erfaring med prostituerte. Det var en svært mye høyere andel enn det man fant hos andre unge danske menn (12 prosent).

Sjømennene og deres ganske nære relasjon til prostituerte var dermed et slags erkjent faktum for forskerne. Deres nye funn var at

«sømandenes relationer til de kvinder, de mødte i havnene, var langt mere romantiske, end man hidtil har antaget».

«Ofte flyttede sømændene ind hos de prostituerede, mens de var i havn, og havde et ægteskabeligt forhold, hvor samværet og omsorgen for hinanden spillede en stor rolle.»

Museumsinspektør Morten Tinning, M/S Museet for Søfart

I brev og dagbøker beskrev mange sjømenn sine prostituerte venninner på en svært positiv måte, og en del av dem endte også opp med å gifte seg med dem. Den danske studien argumenterer altså for at lengselen og «romantikk» spilte en mye større rolle enn man tidligere har trodd, og med det justerer de opp innholdet i myten om «en pike i hver havn».

Prostitusjon antas å føre til få barnefødsler, slik at den for vår problemstilling, ukjente slektninger, vil det rimeligvis ha ganske beskjeden betydning.

GENTESTENES VERDI I SLEKTSGRANSKING

Så hvordan kan ukjente slektninger etter forfedre til sjøs dukke opp? I dag vil de fleste få vite dette gjennom en DNA-test.

De autosomale gentestene undersøker hele DNA-sekvensen i kromosomene våre, og sam-

menligner med tilsvarende beskrivelse fra andre som har gjennomgått samme test. Når tallet på testede blir høyt, vil også tallet på treff være økende. Nå er testing så utbredt at vi kan regne med å finne opplysninger om noen tusen andre med delvis samme opphav som oss. Mengden av felles genstoff reflekterer forventning om hvor nært eller fjernt slektskapet er. Genanalysen skal også kunne fortelle hvor en person geografisk har sitt opphav, gjerne knyttet til store enheter som Skandinavia eller de britiske øyer, men etter hvert også mer spesifisert.

Etterkommerne til Thomas og Martha skal altså kunne teste seg, og få indikert om de har skandinaviske gener, og kunne håpe på treff som vil kunne avsløre hvor den ganske ukjente farfaren kom fra.

KUNNE BARNET FRA SAN FRANCISCO FÅ HJELP?

Testen indikerte at vårt slektskap var i avstanden «2nd–4th cousin». Ganske mange nære slektninger av meg er genettestet, og ved å se hva disse delte med «barnet», kunne det raskt slås fast at slektskapet måtte gå gjennom barnets far og min mor, min morfar og hans mor. Barnet delte tre ganske lange felles segmenter med oss, og det lengste var også delt av en firmenning på min mors side. Dermed måtte vi regne med at det felles opphavet er å finne der jeg og min firmenning har felles opphav, altså hos våre tippoldeforeldre. Så sjekket jeg mot andre etterkommere av disse, og fant at de også dukket opp som slektninger av «barnet» i omtrent samme estimerte avstand.

Disse tippoldeforeldrene våre hadde sju barn og rundt 50 barnebarn, født mellom 1868 og 1900. Ganske mange av disse barnebarna utvandret til Amerika, og vi vet at

ganske mange av dem bosatte seg i Midt-Vesten og noen på Stillehavskysten. Mine kunnskaper om den neste generasjonen er langt dårligere, men jeg vet at mange av disse barnebarna i USA fikk sine barn fra rundt 1920 og kanskje et ti-år eller to lenger opp i tid. Den rimelige hypotesen blir da at den ukjente barnefaren i San Francisco i 1968 enten er å finne blant oldebarna eller tippoldebarna av mine tippoldeforeldre. Med stadig flere nye testere, vil vi trolig få stadig nye brikker, og rimeligvis komme stadig nærmere den ukjente.

Om han var en norsk sjømann, er derimot svært tvilsomt.

Blant mine rundt 3000 treff på gentesten, ser jeg at tre–fire oppgir at de er på søk etter et ukjent opphav. Trolig er det i tillegg en del som ikke flagger grunnene til sin deltakelse, men jeg antar at det er en ganske beskjeden andel.

Noen mennesker har åpenbart forsøkt å holde skjult enkelte av sine handlinger. Lenge kunne folk holde seg unna det meste av kontroll. Med tilgang til nye verktøy kan vi få innsyn i hvert fall i en del av dette tidligere skjulte. Der politiet tar i bruk DNA i sitt arbeid, kan de nå komme med løsninger på enkelte gamle gåter. Det samme kan vi se i arbeidet vårt med slektsgransking. Nye slektninger dukker opp, men egentlig i ganske moderat omfang.

Mytene om de amorøse sjøfolkene med utallige venninner og forbindelser verden over, framstår som overdrevne og de romantiske beretningene om dette ser Hollywoodbaserte ut. Vi kan neppe vente store tilskudd til slektstrærne derfra heller.

▲ Norske sjømenn ligger til havn i Los Angeles på slutten av 50-tallet.
ILLUSTRASJONSFOTO: KJELL LYNNAU / RIKSARKIVET

◀ Norsk sjøfolk på gata i Los Angeles.
ILLUSTRASJONSFOTO: KJELL LYNNAU / RIKSARKIVET

Barnehjem

På 1950-tallet bodde mer enn 4000 norske barn på barnehjem. Hvordan var oppveksten deres og hva kan vi finne ut om dem i arkivene?

IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

Det er vanskelig å si hvor mange barnehjemsbarn som hadde det bra eller dårlig på barnehjem. Men for noen barn kunne et opphold på barnehjem bety at de for første gang opplevde ordentlige rammer rundt seg og f.eks fikk oppleve julefeiring for første gang. FOTO: ANDERS BEER WILSE / OSLO MUSEUM

De første barnehjemmene her til lands ble opprettet på 1800-tallet. Målet var å gi et tilbud til barn som kom fra dårlige levekår, barn født utenfor ekteskap og barn som hadde mistet foreldrene sine. Det hadde eksistert noen lignende institusjoner tidligere, for eksempel Christiania Opfostringshus i Oslo og Waisenhuset i Trondheim. Men fremveksten av barnehjem kom altså først på midten av 1800-tallet. Mange av hjemmene var private, men det fantes også offentlige barnehjem.

– Før barnehjemmenes tid ble foreldreløse barn og andre barn som ikke kunne bo hjemme, ofte behandlet som voksne. De ble plassert på fattighus eller lagt på legd. Det var også svært vanlig at de ble satt bort til fremmede. Det var ikke uvanlig at barn ble auksjonert bort på kirkebakken, til den som kunne ta dem til lavest pris, sier Kjersti Ericsson, professor ved Institutt for kriminologi og rettsosjologi ved Universitetet i Oslo. Hun utgav i 2009 boken *Samfunnets stebarn* om hvordan ulike grupper av særlig utsatte barn er blitt behandlet opp gjennom historien.

I arbeidet sitt har hun særlig brukt de sju granskingsrapportene om norske barnehjem som ble utarbeidet på starten av 2000-tallet. Her ble mange tidligere barnehjemsbarn intervjuet. Målet var å finne ut om det var begått overgrep på barnehjemmene i området granskingsrapportene dekket. Dette la igjen grunnlag for en statlig erstatningsordning for tidligere barnehjemsbarn.

HADDE ALLE DET DÅRLIG?

Når man leser om barnehjemshistorien og tidligere barnehjemsbarn, er det lett å få inntrykk av at de hadde en jevnt over grusom oppvekst. I Brennpunkt-dokumentaren *Et godt hjem*, fra 2003, beskriver et av intervjuobjektene barnehjemmet han var på slik: «Hjem? Det var ikke et hjem, det var en barneboshaug». Dokumentaren forteller videre om misbruk, fysisk avstraffelse og strenge hierarkier barnehjemsbarna mellom. Men hadde alle barnehjemsbarn en like dårlig oppvekst?

Emmas barnehjem i Ullevålsveien 113 i Oslo. FOTO: ANDERS BEER WILSE / OSLO MUSEUM

– Det er vanskelig å si hvor mange som hadde det dårlig. Granskingenes oppdrag var å undersøke overgrep, mishandling og omsorgssvikt på barnehjemmene. Mange av de historiene som har kommet frem, handler derfor om barn som har hatt det vondt, mens de som har hatt det helt greit eller godt, kanskje ikke har delt så mye offentlig. Bildet er nok sammensatt og barn kan ha opplevd en slik oppvekst ulikt, også barn som har vært på samme hjem til samme tid. Man må i tillegg huske på at mange av barna kom fra svært vanskelige forhold. For eksempel gjennomalkoholiserte hjem eller hjem der de manglet det helt grunnleggende. Så for noen barn kunne nok det å bli flyttet til et barnehjem bety at de for første gang i livet fikk nok mat, at de fikk feire sin første julaften eller oppleve ordentlige rammer rundt seg, sier Ericsson.

En faktor som påvirket hvordan barna hadde det, var de ansatte, og da spesielt styreren.

– Her var det stor forskjell på barnehjemmene, og det var også forskjell på de ansatte. Mange tidligere barne-

hjemsbarn forteller for eksempel at det gjerne var enkelte ansatte som skilte seg ut, at de var mye snillere enn de andre. Ellers var det jo ikke noe krav til utdanning for å kunne jobbe på barnehjem, dette ble først profesjonalisert på 60-70-tallet, sier Ericsson.

INSTITUSJONSTANKEN BLE DISKUTERT

Utover 1900-tallet begynte samfunnet å diskutere om barn faktisk burde bo på barnehjem.

– På 1950-tallet var dette en pågående diskusjon, om institusjoner eller fosterhjem var det beste for barna. Noen argumenterte for at det var enklere å kontrollere hvordan barna hadde det på et barnehjem, mens andre mente at institusjoner var en unaturlig måte å vokse opp på. Mange barn var det jeg kaller «barnehjemsnomader», hvor de gjerne først bodde hos biologiske foreldre, var litt på barnehjem, kanskje tilbake til foreldrene og deretter i fosterhjem, sier Ericsson.

I Brennpunkt-dokumentaren fra 2003 kritiserer en

av de tidligere barnehjemsbarna at det aldri var noe tilsyn på barnehjemmet. Og at om det var det, var det aldri noen barn som bodde der, som ble spurt om hvordan de hadde det. Men loven sa at det skulle føres tilsyn.

– Å få til et godt fungerende tilsyn har vært et problem gjennom hele barnevernets historie, og er det til dels fortsatt. Mange steder har det nok ikke blitt gjort tilsyn. Det samme gjaldt pleiebarn og fosterbarn, sier Ericsson.

HVA KAN FINNES I ARKIVENE?

En som har jobbet mye med barnehjemsarkivene er Maria Storhaug-Meyer, kulturhistoriker og ansvarlig for barnehjemsarkivene i Oslo byarkiv. Skjønt, for de få arkivene som finnes fra barnehjem i Oslo-området. For siden mange av barnehjemmene var private var de ikke

underlagt noen avleveringslov. Så det er litt varierende hvor mye informasjon som finnes om tidligere barnehjemsbarn i norske arkiver.

– Vi har noen ganske få klientmapper, men disse er av nyere dato. Altså barn som er født på 70- og 80-tallet. Ellers finnes det tidvis helsekort fra når barna kom inn, men stort sett er den eneste informasjonen vi har om barna, når de kom og når de dro, og hvor de eventuelt dro, sier Storhaug-Meyer.

Det kan dog finnes noe materiale i arkivene etter de som plasserte barna på hjemmene. Merk at det var flere ulike aktører som tok denne rollen.

– En av etatene som plasserte barn på barnehjem var vergerådet, som hadde den rollen barnevernet har i dag. I referatene fra møtene deres kan det finnes noe informasjon, men det er ofte bare kortfattede vedtak om at et barn har blitt plassert etter den og den loven. Noen gan-

Barn fra Frelsesarmeens barnehjem Trollstua i Asker. FOTO: ANDERS BEER WILSE / OSLO MUSEUM

Gutter på guttehjemmet August Herman Francke. FOTO: UKJENT / OSLO MUSEUM

ger kan det finnes enkelte referater fra møter mellom foreldre og vergerådet, som kan si noe om situasjonen hjemme, men ikke alltid, sier Storhaug-Meyer.

Vanskeligere blir det å finne informasjon om barna ble plassert av foreldrene selv. Det var ikke uvanlig. Årsaker kunne være fattigdom, at de ikke kunne kombinere det å ha barn med det å ha en jobb, eller andre grunner. Noen av disse barna ble bare midlertidig plassert på hjem i påvente av at hjemmesituasjonen endret seg.

– Det man av og til kan se i vedtaket, er at barna er blitt plassert midlertidig. Det kan også stå at barna er plassert på barnehjem for å kunne se om de kan passe inn i et permanent fosterhjem, sier Storhaug-Meyer.

Kort oppsummert kan det være vanskelig å finne mer informasjon om enkeltbarns opplevelser av en oppvekst på barnehjem. Om du skal gå frem for å finne det som eventuelt finnes, kan du begynne med å sjekke om det finnes et arkiv etter

barnehjemmet på arkivportalen.no og søke innsyn i materialet som finnes der. Du kan deretter søke innsyn i arkivet etter vergerådet for området hvor barnet bodde og se om det finnes en sak der. Disse arkivene ligger i de kommunale arkivene og du finner en oversikt på arkivportalen.no. Deretter kan du undersøke om det finnes noe informasjon i gamle aviser eller bøker på nb.no om barnehjemmet din slektning var på, om du vet dette. Kanskje avisen har vært innom på en julereportasje og fotografert barna, eller kanskje det er laget en bok i forbindelse med at hjemmet hadde jubileum. Et siste steg på veien er å lese granskingsrapporten som dekker det området hvor barnehjemmet din slektning var på lå. Som nevnt vil det være vanskelig å si noe om hvordan akkurat din formor eller forfar hadde det på hjemmet, men det gir et innblikk i hvordan hverdagen var på hjemmet da rapportene dels er basert på intervjuer med tidligere barnehjemsbarn.

Lage slektsbok?

Vi hjelper deg fra manus til ferdig bok!

Bokoppsett

- Ombrekking/ oppsett
- Design av omslag
- Bildebehandling

Trykk

- Stivbind og mykbind
- Høy kvalitet
- Frakt inkludert

Best
på slektsbøker
Pris & kvalitet!

www.interfacemedia.no
Slekt og bygdebøker

**Interface
Media as**

Emigrasjonens skyggeside

Når vi snakker om emigrasjonen til USA, er det lett å trekke frem suksesshistoriene. De som gikk fra ikke å ha noen ting til å bygge seg stort opp i det nye landet. Men like interessant kan det være å snakke om emigrasjonshistoriens skyggesider. De det ikke gikk så bra med.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

– Det er vanskelig å si noe om hvor mange norske utvandrere som ikke klarte seg i USA. Det er ikke gjort noen kvantitative studier på dette. Men det er klart at emigrasjonen hadde sine skyggesider og at mange ikke klarte seg så veldig bra. Noen kunne bli lurt allerede ved overfarten og miste alle pengene etter møte med dårlige agenter, og mange slet med både hjemlengsel og det man kan kalle «alenesyke». Altså ensomhet i et landskap hvor det kunne være veldig langt fra folk. Det finnes

Den norske tilhørigheten levde videre blant norskamerikanerne. Her fra Kaare's Bakery, et norskamerikansk bakeri i Los Angeles på slutten av 50-tallet. FOTO: KJELL LYNAU / RIKSARKIVET

også mange kjente eksempler på tragiske skjebner og de som måtte returnere uten noen ting. Så selv om vi ikke har noen kvantitative studier, er det mulig å trekke en hypotese på at det nok var mange det ikke gikk særlig bra med, sier Nils Olav Østrem, professor i historie ved Universitetet i Stavanger og forfatter av boken *Norsk utvandringshistorie*.

«DIVIDED HEARTS»

Østrem sier at det en gang ble skrevet en avhandling som konstaterte at mange emigranter slet med psykiske problemer etter at de ankom sitt nye hjemland. Denne studien ble senere kraftig imøtegått og beskyldt for å ikke holde vitenskapelig vann.

– Men den startet en diskusjon om temaet og har ført til at flere forskere tok tak i denne problemstillingen. En forsker i litteratur, Dorothy Burton Skårdal, lanserte blant annet en teori om at mange nordmenn slet med det hun kalte «divided hearts». At emigrasjonen til et helt nytt land kunne føre til en identitetskrise når man plutselig ble dratt mellom to land, sier Østrem.

Det er kanskje også grunnen til at den norskamerikanske kulturen levde så utrolig sterkt i så mange år? På 1970-tallet dro Erik Bye rundt i USA for å treffe norsk-amerikanere og det er fascinerende å se hvor mange av de han treffer som snakker flytende norsk. Selv de som aldri har vært i Norge og er tredje generasjon i det nye landet.

– Det er jo også velkjent at mange av dem stadig hadde kontakt med familie i Norge og den norske kulturen gjennom organisasjonsliv og norsk-amerikanske miljøer, sier Østrem.

STILLHET FRA DEM SOM IKKE KLARTE SEG?

Forfatter Sverre Mørkhagen har skrevet flere bøker om emigrasjonen. I et intervju med *Aftenposten* fra 4. oktober 2014 uttaler han at de nordmennene det gikk bra med, ofte var ivrige brevskrivere, mens de ingen hørte noe fra kanskje ikke klarte seg så godt. Mørkhagen forteller videre om en nordmann som jobbet på en motakstasjon for immigranter i New York på slutten av 1800-tallet. Han observerte at de norske emigrantene var blant de dårligste til å finne seg jobb og klare seg i den store byen. Mange kom også med svært lite penger og veien til rennesteinen var derfor kort. Enkelte av dem som møtte denne skjebnen, forsøkte senere å komme gratis hjem igjen. Om noen kom tilbake fra USA for å bosette seg permanent igjen i Norge vil du kunne se det i flere folketellinger. Disse sier dog ingenting om årsaken for tilbakekomsten.

Ofte var det nær familie som man holdt kontakt med i hjemlandet. For det var svært vanlig at emigrasjonen skilte familien. Østrem sier dette skjedde ofte.

– En eller flere av familiemedlemmene ble ofte igjen. Alt fra at eldste sønnen ble igjen for å drive gården. At en datter ble igjen for å pleie sin gamle mor, mens resten av familien dro. Eller at en tenåringsgutt ble igjen for å kunne være sammen med kjæresten sin, sier Østrem.

Disse risikerte aldri å møte hverandre igjen. I Erik Bye-serien er det enkelte som forteller at de har vært hjemme en eller noen få ganger etter at de emigrerte, gjerne først etter flere tiår i sitt nye hjemland. Noen forteller at de holder tett kontakt med hjemlandet enda, og til og med får norske aviser tilsendt, mens andre sier at de er usikre på om de i det hele tatt har noen familie igjen i hjemlandet. Det kan tyde på en kontakt som har gradvis opphørt. Andre igjen nesten ler når de blir spurt om de har tenkt å ta flere turer til Norge, en av de spurte sier at det er han ferdig med.

Om du vil se om noen dro tilbake på besøk, kan du finne informasjon om dette i de lokale lensmannsarkivene. Lensmannen hadde ansvaret for å føre fremmedkontroll, altså registrere dem som kom tilbake. Mange nordmenn ble etter hvert amerikanske statsborgere og ble derfor ført inn i disse registrene om de skulle besøke slektninger. Der kan det for eksempel stå hva de jobber med, hvor og når de ble født og når de ble amerikanske statsborgere.

ET EKSEMPEL PÅ NOEN SOM FORSVANT

Men det var altså mange som aldri kom hjem. Noen av dem forsvant til og med og lot aldri høre fra seg igjen. I verste fall kunne det føre til at familien hjemme ble satt i stor nød. Det finnes blant annet en del eksempler på fedre som forlot familien sin i Norge og aldri kom tilbake. I en tidligere utgave av dette bladet, nummer tre fra

Norsk-amerikanere i bunad som danser folkedans. FOTO: SEVERIN WORM-PEDERSEN / NORSK FOLKEMUSEUM

Bildet har tittelen «Kari Rudi spiller langeleik, USA». FOTO: SEVERIN WORM-PEDERSEN / NORSK FOLKEMUSEUM

2019, forteller vi historien om en mor med to barn som på starten av 1900-tallet opplevde dette. Mannen dro, kona satt igjen i svært dårlige kår. Mannen hadde tidligere prøvd å få henne til å bli med, men hun klarte ikke tanken på å dra uten barna. Så han dro alene. Da han ble pålagt å betale underholdningsbidrag i 1922, iverksetter Utenriksdepartementet en storstilt leteaksjon. I saksmappen kan vi lese hyppig brevveksling mellom departementet, flere ambassader og konsulat og andre som kan vite noe om saken. Det siste sporet er en tidligere bekjent av mannen som forteller at denne familiefaren endte opp som en «vagabond». Et forsøk på å få han i jobb mislyktes. Bare tre måneder senere blir han forvist fra arbeidsplassen på grunn av svært upålitelig oppførsel og udyktighet. Saken henlegges i 1929, da kona går bort. Da har hun ikke hørt fra mannen på flere år.

– Jeg har også sett eksempler på dem som dro til USA og giftet seg, reiste tilbake til Norge og giftet seg på nytt og så dro til USA igjen. Om noen ble skilt på grunn av emigrasjon vil man kunne se dette i Justisdepartementets arkiver, da det var de som behandlet søknader om skilsmisse, sier Østrem.

Dette bildet er trolig tatt i USA og viser mulig en andregenerasjons emigrantfamilie fra Finnmark.

NOEN TIPS TIL KILDER SOM KAN VÆRE RELEVANTE OM NOEN HAVNET PÅ SKYGGESIDEN

FOLKETELLINGER

Om noen satt inne på det tidspunktet folketellingen ble gjort, vil det stå i folketellingen. Føderale tellinger finnes fra 1790. De har 72 års klausul, så den siste som er tilgjengelig er den fra 1940. Dessverre er størstedelen av 1890-tellingen gått tapt i brann. Det finnes også en del folketellinger som ble tatt opp på statsnivå, gjerne midt mellom to føderale tellinger. Folketellinger finner vi blant annet hos FamilySearch og Ancestry.

AVISER

Alle de søkbare avisarkivene er også en gullgruve. Om noen gjorde noen ulovligheter, havnet i fengsel eller lignende, var dette noe avisene ofte skrev om. Gjerne med fullt navn og kanskje også bilde. Betalingssider som genealogybank.com og newspapers.com inneholder søkbare aviser av både historisk og mer dagsfersk karakter. Aviser finner vi også hos Ancestry. Hos Chronicling America kan man søke gratis i mange aviser fra hele USA eldre enn 1922. Sidene til fultonhistory.com er, til tross for det merkelige utseendet, faktisk den mest besøkte gratissiden med indekserte historiske avisartikler. Det gjelder bare å overse svømmende fisker og klatrende edderkopper. På newspaperobituaries.net finnes en strukturert lenkeliste på stats- og county-nivå som hjelper en å finne dødsannonser fra hele USA. FamilySearch har i sin Wiki en lenkeliste til lokale og nasjonale avisdatabaser – både betalings- og gratissider – over hele verden. Søk etter Digital Historical Newspapers

Det fantes også norsk-amerikanske aviser. *Nordisk Tidend* var den største og flere digitale versjoner finnes på Nasjonalbibliotekets nettsider.

ANDRE ARKIVER

Hos Ancestry kan du via Card Catalog-en f.eks. søke på Nord-Amerika under geografi og stikkordet «prison» i databasebeskrivelsen og da få opp i underkant av 40 ulike samlinger å søke videre i. ■ ■

KILDE

• *Hvordan finne slekt i USA?*, Slegt og Datas nettside

Hor – den store forbrytelsen

En av de aller største forbrytelsene og mest skamfulle noen her til lands kunne gjøre frem til mellomkrigstiden var å være utro. Altså å drive hor.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

– Alle lover som handlet om seksualitet, for eksempel det å ha seksuell omgang utenfor ekteskap, kom med kristningen og det monogame ekteskapet som da ble etablert. Før kristningen kunne en mann ha så mange koner han ville og alle barna hadde rett til å arve. Moralsynet som kom med kristningen, eksisterte ikke i hedensk tid. Men det var likevel enkelte regler også den gangen, og disse rammet kvinnene. Kvinnene kunne blant annet ikke ha seksuell omgang med treller. Så på mange måter endret ikke situasjonen til kvinner seg med kristningen, men menn kunne nå vente seg strenge straffer som de ikke hadde hatt før, sier Jørn Øyrehagen Sunde, professor i rettshistorie ved Universitetet i Oslo.

EKTESKAPET SOM FUNDAMENT I SAMFUNNET

Det kanskje verste du kunne gjøre var å ha seksuell omgang utenfor ekteskap, om du allerede var gift. Det ble kalt hor. Om en av partene var gift, het det hor, mens det het dobbelthor dersom begge parter var gift med noen andre.

– For å forstå hvorfor de slo så hardt ned på dette, må vi se på hele ekteskapets stilling. Ekteskapet og familien var hele samfunnets byggestein. Det som rokket ved ekteskapet, rokket derfor ved hele samfunnet. Frem til midten av 1700-tallet var man i tillegg utrolig redd for Gud og hva Gud kunne finne på. Utroskap skjer jo i skjul, men Gud så alt og Gud straffet folk om ikke de straffet sine syndere. En av straffene kunne da være at den som hadde vært utro måtte skrive i kirken foran hele menigheten. Da sa hun/han egentlig «Beklager til alle dere som er samlet, jeg satte oss alle i stor fare da jeg gjorde som jeg gjorde», sier Sunde.

KUNNE BLI STRAFFET HELT TIL MELLOMKRIGSTIDEN

Straff kunne man få for utroskap helt frem til mellomkrigstiden. De mest brutale straffene fant sted på 1700-tallet. I en av sakene knyttet til hor ble en kvinne puttet i en sekk med stein og senket i havet, hun fikk altså dødsstraff.

– Disse straffene var så strenge at de bare kunne side-stilles med straff for alvorlige forbrytelser som giftmord og landsforæderi. Det sier noe om hvor utrolig sterkt ekteskapet stod, sier Sunde.

En annen type straff var at staten tok hele formuen din.

– Da hadde du ingenting og du ble degradert til en leilending i huset du før hadde eid. Det var heller ingen mulighet for å få pengene tilbake om du bad om tilgivelse.

Det finnes ingen tall på hvor mange som ble straffet for utroskap, men ifølge Sunde finnes det veldig mange saker i arkivene.

– Du må se på samfunnet og hvilke relasjoner mange var i. Ofte giftet man seg ikke av kjærlighet, man giftet seg i stedet med en gammel enkemann eller enke for å få tilgang til en gård. Tiltrekkingen var kanskje null, men så var det kanskje en jevnaldrende tjenestejente eller tjenestegutt på gården hvor det oppstod kjærlighet mellom bonden eller bondekona og tjenestejenta eller -gutten, sier Sunde.

OMTALT I AVISENE

I avisene på Nasjonalbiblioteket finnes det eksempler på dem som ble straffet for utroskap også utover 1900-tallet. Et eksempel er en kvinne fra Østlandet som ble dømt for utroskap. *Fredrikshalds Avis* skriver 11. mars 1914:

«Fra Saaheim meldes: For kort tid siden fandt der paa Notodden jernbanestation sted en dramatisk anholdelese. Politiet stanset en gift kone fra Saaheim. Hun vilde reise bort med en fremmed mand. De blev sendt tilbake og har nylig staaet for meddomsret, tiltalt for utroskap, konen tidligere for vanrøkt av sine 9 – ni – børn. For dette sidste ble hun dog frifundet. Hendes mand tjener gode penge og de mangler ikke mat. Baade hun og elskeren som nylig er blit enkemand, blev imidlertid dømt for utroskap og fik hver 45 dages fængsel». Det står videre detaljer om verv hun har og at hun er kjent som en ivrig deltager i alle slags fester og danselag.

En annen sak omhandler en sak fra Trøndelag hvor *Trondhjems Adresseavis* 4de mars 1916 skriver:

«En kone i Strinden har anmeldt sin mand for legemsfornærmelse og utroskap. Han hadde en aften en dame med sig hjem, og da hans hustru uttalte sin misnøie herover, slog manden hende over det ene øie saa det hovnet op. Hustruen er nu reist fra manden, men da hun fremdeles frygter mandens vrede har hun nu begjært ham fængslet. Dette hendes forlangende er blit imøtekommet».

KVINNER HARDEST RAMMET

Her ble utroskapen tydeligvis oppdaget. Men som regel var dette naturligvis litt vanskelig å oppdage, for det da eventuelt skjedde en graviditet. Slike saker rammet derfor kvinner hardest.

– Om faren til barnet allerede var gift, var det ingenting å hente på å oppgi han. Han ville trolig aldri få mulighet til å skille seg og gifte seg med henne uansett. Så mange løy og oppgav falskt navn på fedrene. Enten landstrykere, som hadde reist for lengst, sjømenn som var langt til havs og militære. Mange soldater tok på seg farskap mot betaling fra gifte menn. I motsetning til resten av samfunnet, fikk ikke de straff for det første leiermålet sitt, altså første barn utenfor ekteskap. Så det kunne være lukrativt for dem å ta på seg et farskap, sier Sunde.

EN PRIVATSAK

Gradvis ble straff og hva som ble straffet, justert utover 1800-tallet.

– Men siden noen utroskap var et resultat av kjærlighet i en tid hvor mange inngikk ekteskap av praktiske hensyn, var det naturlig nok ikke uvanlig at utroskap fortsatte, selv etter at noen hadde blitt straffet for dette, sier Sunde.

Etter mellomkrigstiden ble utroskap noe som staten overlot til familiene som en privatsak.

– Det ble et skifte i hvilke saker som ble viktige for samfunnet å ta opp og fokusere på. For eksempel ble det et større og større fokus på vold i nære relasjoner. I tillegg fikk man gradvis en samfunnsendring hvor staten ble stadig viktigere for deg om noe skulle skje, slik at man ikke lenger var helt avhengig av familien som institusjon for å klare seg, sier Sunde. ■ ■

Hvordan finne ukjent far

Noen kommer inn i slektsforskning med mål om å finne ut hvem som er sin biologiske far. Men er det mulig? Hvilke metoder finnes? Og hvordan bør man gå frem? Det er temaet for denne artikkelen.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

I 2018 var 0,9 prosent av alle nyfødte barn i Norge oppført helt uten opplysninger om far i Medisinsk fødselsregister. Siden man begynte å registrere disse opplysningene i 1967 har prosenten variert mellom 0,3, til 1,1 prosent. Ifølge Folkehelseinstituttet, som vi har fått disse tallene fra, kan det være ulike grunner til at far ikke står oppført i registeret. To av årsakene kan være at far er en ukjent sæddonor eller at mor ikke vet hvem far er eller ikke ønsker å oppgi dette.

ETISKE PROBLEMSTILLINGER

Så er spørsmålet: Er det mulig å spore opp en ukjent far ved hjelp av for eksempel DNA? Og i så fall hvordan? Og ikke minst: Bør man gjøre dette? Heidi Sitara Fjeldvig, som er en erfaren bruker og kursholder i bruk av DNA-testing i slektsforskning, mener det ikke er to streker under svaret på det siste.

– Ja, det er mulig å finne ukjent far med DNA. Det krever mye arbeid og en god del flaks, men det er absolutt mulig. Man er avhengig av at noen på den ukjente fars side har testet seg, slik at man kan få treff. Dersom det ikke er tilfelle, må man bare være tålmodig og ta tiden til hjelp for å se om noen slike dukker opp etter hvert, sier hun.

Det er noen etiske problemstillinger her som er viktig å ha med seg i vurderingen når man skal bestemme seg for om man skal spore opp en ukjent far. La oss for eksempel si at faren din aldri fikk vite at du ble født og senere etablerte seg med ny familie. Da kan du risikere å rive opp i denne og gjøre livet vanskelig for dem som blir involvert.

– Det betyr ikke at du ikke skal gjøre det, men du bør kanskje tenke deg om et par ganger og vurdere om det

kommer noe godt ut av det. Hvis dette var et donorsvanngerskap, så lå det sannsynligvis ikke i avtalen at donoren skulle få et barn på trappa etter 18–20 år, eller mer.

FNs barnekonvensjon, art. 7 sier imidlertid i første avsnitt:

«Barnet skal registreres umiddelbart etter fødselen og skal fra fødselen ha rett til et navn, rett til å erverve et statsborgerskap, og, så langt det er mulig, rett til å kjenne sine foreldre og få omsorg fra dem.»

Men det betyr ikke rett til å bli kjent med sin ukjente far. Ulike land har ulike barnelover, og den norske barneloven støtter til stor del FNs barnekonvensjon, sier Fjeldvig og fortsetter:

– At familier kan risikere å bli revet opp kan også skje om du er et resultat av utroskap. Du bør også ha moren din i bakhodet og tenke over hvilke årsaker som kan ligge bak det at hun har registrert en ukjent far på barnet sitt. I verste fall kan det skyldes et overgrep eller voldtekt. Mange mener at sannheten alltid må komme frem i slike saker og at alle har rett på et svar, men det er alltid andre personer involvert også. Som ikke har bedt om dette og kanskje ikke ønsker å bli dratt inn eller ha kontakt, sier hun.

Hun legger til at dette også er noe man bør tenke på om man oppdager at den man tror er faren sin, ikke er det likevel. Er det verdt i verste fall å ofre forholdet til noen som har vært der for deg hele oppveksten for å prøve finne ut hvem den biologiske faren din er?

HVOR STARTER DU?

Om du har besluttet å spore opp din ukjente far, er det ulike veier å gå. I tillegg til å vurdere bruk av DNA bør

du kanskje starte med å undersøke om det kan finnes en arkivsak som omhandler farskapet og hvor fars navn er nevnt. Det kan være farskapssaker, fødselsmeldinger, dåpsattester, bidragssaker eller lignende. Om det ikke finnes noen navn å gå etter her, er alternativet som står igjen å ta i bruk DNA-tester og god gammeldags slektsforskning. DNA vil sjeldent kunne føre til oppklaring av slike saker alene. Når du får treff på mulige slektninger, starter arbeidet med å kartlegge vedkommendes slektstre for å finne en mulig kandidat.

Du bør begynne med å ta en test på deg selv, og der- som det er mulig, på din mor og/eller halvsøsken. Det er for at du skal kunne skille de du har match med på mors side. De du ikke har match med på mors side, vil dermed være på din ukjente fars side.

– Når man driver med DNA-testing, snakker vi alltid om grader av usikkerhet og om hypoteser. Det er viktig at man gjør flere undersøkelser og etterprøver resultatene, gjerne flere ganger. Etterhvert vil det ofte være nødvendig å teste flere personer underveis, i tillegg til mor og halvsøsken. Spesielt viktig er det å ha gjort et grundig arbeid før du skal oppsøke en familie som ikke vet om deg fra før. Det er også viktig å få frem at DNA-testing ikke er noen quick fix. Det vil alltid være behov for grundig arbeid med kartlegging og dokumentasjon av funn og kilder fra andre områder. Du kan selvsagt være heldig å få match med et halvsøsken eller nære slektninger på din ukjente fars side umiddelbart, men i de fleste tilfellene vil treffene kunne ligge mye lenger ut i slekten. Da vil det kreve mye arbeid å komme frem til riktig resultat, om du i det hele tatt gjør det. I noen tilfeller jeg har jobbet med har vi ikke fått noen nære treff med én gang. Da har vi måttet la det ligge, og vente på at det skal dukke opp noen matcher som kan være mulige kandidater, sier Fjeldvig.

HVILKET TESTSELSKAP SKAL JEG BRUKE?

Det finnes flere testselskaper. Fjeldvig anbefaler å starte med FamilyTreeDNA, og senere overføre resultatet til MyHeritage og eventuelt andre testselskapene/GedMatch for å sikre at treffprosenten blir høyest mulig.

– Grunnen til at jeg anbefaler FamilyTreeDNA er flere. FamilyTreeDNA er det eneste selskapet som tilbyr Y-DNA og mtDNA-tester for å identifisere manns- og morslinjer. I tillegg tilbyr de flere verktøy, blant annet et som heter «phasing». Dette gjør det mulig å splitte resul-

tatene dine slik at du ser hvilke matcher som er på mors side og hvilke som er på ukjent fars side. Et slikt verktøy finnes også hos GedMatch, men GedMatch selger ikke tester. Merk at phasing bare kan gjøres om du har testet andre nære slektninger av din mor eller far, sier Fjeldvig, og legger til:

– FamilyTreeDNA gir deg også, som eneste testfirma, mulighet til å finne ut hvem du **ikke** har felles matcher med. For eksempel: Hvis du har testet et halvsøsken og velger «Not in Common with» vil du kunne få opp kandidater som ikke matcher mor eller deler deres felles mors DNA. På den måten kan verktøyet blant annet hjelpe deg med å «fjerne» dine halvsøskens fars-DNA fra matchlisten. Tar du «Not in Common with» med mor, vil du få treff på dem som kun er på din fars side. Noe som kan hjelpe deg med å komme videre i din søken etter far.

Dersom du er en mann som leter etter ukjent far, kan du også kjøpe en Y-DNA test som identifiserer manns- linjen. Den hjelper deg til å få bekreftet om mulige fedre og du selv har samme Y-DNA.

– I noen tilfeller leter man etter biologisk mor. Da anbefaler jeg at man også tar en mtDNA-test for å få bekreftet riktig morslinje. Disse to siste testene kan man kun få kjøpt hos FamilyTreeDNA. Mistenker du at far er utenlandsk eller f.eks. amerikansk, bør du også i tillegg teste deg hos **ancestry.com**, da de har den største DNA-basen og størst dekning i USA, sier Fjeldvig.

Det er ingen «rett frem» vei når du skal finne ukjent far, det viktigste er å få skilt ut de som ikke er match med din mor og dine halvsøsken. Har du ikke en mor du kan teste, eller halvsøsken, så blir dette en mye vanskeligere sak som vil kreve et møysommelig arbeid.

Et annet testselskap er MyHeritage. MyHeritage har avanserte verktøy som kan hjelpe deg i analysen av treflene dine, noe som kalles «triangulering» og «DNA cluster report». Noen av disse verktøyene vi har nevnt her, er kanskje for avansert for de fleste, så her kan det være en ide å lese seg opp eller søke hjelp.

HVORFOR FÅR JEG IKKE TREFF?

Det er ikke garantert at du får opp treff når du tester deg. DNA-testing er ofte et i-landsfenomen. Dersom du er på jakt etter familie som er bosatt i land hvor ressursene er knappe og hvor testing ikke er særlig utbredt, er det ikke sikkert du vil få noen treff i det hele tatt. Det kan for eksempel gjelde barn som er adoptert fra utlandet.

I denne artikkel blir det gitt mange råd til hvordan man kan finne en ukjent far.
ILLUSTRASJON: COLOURBOX

NÅR DU TROR DU HAR FUNNET FAR – HVA SKJER SÅ?

Hvis du etterhvert skulle få opp noen kandidater til det som kan være faren din, må du begynne med analysearbeidet,

– Hvilket estimert slektskap kommer opp på mulige kandidater? Alle selskap foreslår slektskap innen ulik nærhet, f.eks. 3-mønning-5-mønning, tante-halvsøsken, søskenbarn-3-mønning osv. De ulike selskapene har litt ulike måter å gjøre det på, men prinsippet er det samme. Begynn med dem som anslås å være nærmest i slekt med deg på det du tror er på din fars side, sier Fjeldvig.

Når du har en eller flere kandidater, kan det være en god ide å prøve å finne ut alderen til de ulike kandidatene, og sammenligne med din ukjente fars anslåtte alder. Hvor gammel kan faren din potensielt være og hvor gamle er f.eks. tremønninger du har fått match med? Er de i samme alder som deg? Slik kan du anslå hvilken generasjon de tilhører i vedkommendes anetre. Dette bør du se etter i matchens slektstre, hvis dette finnes. Er kandidaten på samme alder som deg, du har et estimert slektskap tilhørende tremønning, så kan du arbeide ut fra at du kan ha en felles ane med matchen tilbake til dennes oldeforeldre. Da har du til en viss grad avgrenset leteområdet.

HVA OM DET IKKE FINNES NOE SLEKTSTRE?

Sannsynligheten for at kandidaten ikke har noe slektsstre i det hele tatt, kan være til stede. Det betyr at du må prøve å bygge opp et slektstre for vedkommende selv, såkalte «skyggetrær». Det kan være vanskelig, og du må muligens be han/hun om hjelp. Så gode slektsforskerkunnskaper er en fordel.

– Som et minimum bør du lage et tre som har det antall generasjoner tilbake som er nødvendig for å finne felles ane, slik som oldeforeldrene dersom dere blir anslått å være søskenbarn eller tremønninger. Bygg ut på sidene, få med søsken av disse, alle barn og grener nedover så godt det lar seg gjøre. Se om det er felles geografiske områder med tilknytning til din egen slekt. Om moren din ble gravid da hun jobbet på en kafe på Orkdal, vil det være mindre trolig at en mann som var bonde i Minnesota i USA på denne tiden var den som medvirket til svangerskapet, for å sette det litt på spissen. Kunnskap om mors liv på gjeldende tidspunkt kan hjelpe deg til å avgrense hvor kandidaten kan være fra, sier Fjeldvig, og fortsetter:

– Det er også et godt tips å bruke **geni.com** eller Familysearch, men pass alltid på at du selv sjekker kilder og kontrollerer det som kommer frem der, for å være sikker på at det ikke er feil. Du kan ikke stole på at alt som ligger ute på nett er korrekt. Så kildegransking og -dokumentasjon er et krav. Du kan også vurdere om du skal ta kontakt med matchen eller ikke. Noen ganger er det helt

ok, og siden denne matchen selv kanskje ikke er direkte involvert, kan det hende de vil hjelpe til. Men om det ikke er helt ukontroversielt at du ønsker å finne faren din, kan det være grunn til å tenke seg litt om, sier Fjeldvig.

MANGE VERKTØY

Det er med andre ord mange ulike verktøy der ute som kan være til hjelp.

– De ulike selskapene har litt forskjellige verktøy til å hjelpe deg, og ingen av dem har alt. Her bør man bruke de som er tilgjengelig, lære seg hvordan de fungerer og deres begrensninger. Det finnes blant annet et verktøy som er godt egnet til å teste ut ulike hypoteser om hvor far kan høre hjemme i en felles match sitt slektstre. Det heter WATO (What Are The Odds). Men det krever at det er flere kjente felles matcher og at man forstår hvordan modellen fungerer. Det finnes også en god slektskapskalkulator på **DNAPainter.com**, som man kan bruke til å beregne slektskap med matchene sine. De ulike selskapene bruker litt ulike metoder, og denne kalkulatoren er basert på reelle og bekreftede slektskap, sier Fjeldvig.

I tillegg til gode verktøy, må du også gjøre et grundig forarbeid før du bruker DNA til å finne ukjent far.

– DNA vil alltid kunne være et viktig bidrag i arbeidet og kan gjøre at det i det hele tatt blir mulig om man ikke har noen andre opplysninger å gå etter. Men DNA vil ikke kunne løse dette alene. Grundig slektsforskning, systematisk tilnærming, kildegransking og -dokumentasjon, skepsis til resultatene og gode notater underveis, vil være nødvendig i arbeidet, sier Fjeldvig.

SYNES DU DETTE HØRES VANSKELIG UT?

Om du synes dette virker som en kronglete og lang vei, har du rett i det. Ofte kan leting etter ukjent far være en prosess som tar veldig mye tid og som krever systematisk arbeid over mange år. Noen ganger kan det ta lang tid fra testen tas til du får napp på matcher med relativt nært slektskap til ukjent far. Så det bør være klart at det ikke finnes en quick fix, som tidligere nevnt.

– Men om du synes det virker veldig vanskelig, kan du be om hjelp eller melde deg på et kurs, hvis det finnes i nærheten. Slett og Data arrangerer slike kurs flere steder. Du må nemlig forstå hvordan dette med DNA og slektskap fungerer, sier Fjeldvig.

Om du trenger hjelp, er det mange steder du kan gjøre det. Slett og Data har som nevnt kurs i DNA og vi har også hjelpegrupper for dette flere steder i landet. I tillegg finnes det også flere grupper på Facebook. Les også gjerne artikkelen om medlemmet vårt som fant sin ukjente far ved hjelp av DNA i *Slett og Data* 3-2019, som du finner på vår nettside. ■

Fyra goda skäl att välja ArkivDigital redan i höst

ArkivDigital är populärast bland släktforskare i Sverige. Tjänsten har allt som behövs: källorna, registren och släktträdet. Med ett abonnemang är du bara några knapptryck från att börja söka efter din svenska släkt.

MEST KÄLLOR

ArkivDigital har Sveriges mest omfattande internetarkiv med digitaliserade originalkällor för släktforskare.

FLEST REGISTER

ArkivDigital har Sveriges största och mest användbara personregister som hjälper dig att hitta i källorna.

EGET SLÄKTTRÄD

I ArkivDigital skapar du ett eget släktträd och håller enkelt ordning på allt intressant du hittar.

UTFÖRLIG LÄROBOK

ArkivDigitals lärobok "Släktforskning på riktigt" är en pedagogisk vägledning till svensk släktforskning.

Med ArkivDigitals nybörjarpaket är jakten på dina rötter snart igång! Pris: 995 svenska kronor, abonnemang ett kvartal och lärobok, inkl frakt och moms.

Läs mer på www.arkivdigital.se/nyborjarpaket

ArkivDigital
Din nyckel till historisk kunskap

ArkivDigital är Sveriges ledande leverantör av historiskt källmaterial via internet till historiker, släkt- och hembygdsforskare och andra som vill studera källorna i original.

Tyskerjenter og krigsbarn

«Anmeldte begynte i arbeid hos tyskerne 10/6-42 som kontorhjelp. Hun tok dette arbeidet frivillig, da hun ikke kunne skaffe seg noen annen stilling. Hun ble i 1942 kjent med en tysker ved navn Josef. Dette var på hennes arbeidsplass. Hun benekter å ha hatt noen intim omgang med denne tyskeren eller andre.»

LEIF THINGSRUD ■ Arkivverket

La oss kalle henne Berit. I september 1945 ble hun avhørt av konstabel Juuhl ved Bergen politikammer om sitt forhold under okkupasjonstida. Saken omhandlet først og fremst arbeid for tyskerne, men også at hun skulle ha mottatt både litt mat, koks og et radioapparat fra tyskerne. Alt dette var brudd på paroler som Londonregjeringa og hjemmefronten hadde spredt, men ikke lovbrudd.

Tysk kaptein i Norge med venninne. Alle illustrasjonene i denne artikkelen er valgt ut av *Slekt og Data*.

NOEN POLITIKAMRE REGISTRERTE MANGE SAKER

Gledesdagene i mai 1945 var også revansjdager, og da var det nødvendigvis ikke dem som hadde begått klare lovbrudd det gikk ut over, men personer som hadde hatt åpenlys omgang med okkupantene. De unge kvinnene som hadde kjæresten blant tyske soldater, var i så måte særlig utsatte. De virkelige landssvikene ble dessuten, med noen få unntak, raskt arrestert av hjemmefronten og dermed beskyttet mot gjengjeldelsesaksjoner.

Alle som begikk krigsforbrytelser i Norge, alle medlemmer av Nasjonal Samling og alle som gikk inn i organisasjoner underlagt partiet eller bisto tysk politi eller etterretning, fikk sine saker behandlet i landssvikoppgjøret. Og saksdokumentene finnes, med noen få unntak, i Landssvikarkivet, som oppbevares i Riksarkivet.

Arkivet omfatter mer enn nitti tusen mapper på personer, grupper eller bedrifter, hvorav omkring halvparten endte i dom eller vedtatt forelegg på rettighetstap og – i de fleste tilfelle – også en bot eller en kortere fengselsstraff. Den andre halvparten endte i påtaleunntatelse eller en eller annen form for henleggelse. Denne kunne skyldes at vedkommende allerede var død, rømt fra landet eller at bevisbyrden var for tynn til at politiet ville sette store ressurser inn på å oppklare saken.

Men hvis vi sammenligner de ulike politikamrene, finner vi store forskjeller mellom dem med hensyn til hvor stor andel av sakene som endte med dom og hvor stor andel som endte med henleggelse. Det skyldtes nok ikke ulikheter i kapasitet og prioritering i etterforskningen, men rett og slett om man i starten av oppgjøret tok imot anmeldelser av personer bare for omgang med tys-

◀ Tyske soldater i Norge danser med lokale jenter i 1940. FOTO: TORE GREINER EGGAN / KRIGSBILDER.NET

▼ I årene etter krigen kunne en i mange aviser finne innkallelser fra ulike domstoler hvor tidligere tyske soldater ble innkalt til å møte i retten i forbindelse med at norske kvinner hadde oppgitt dem som far til barnet sitt. Her fra Sarpsborg Arbeiderblad fra 11. desember 1947.

kerne. Dette innebærer at man for noen deler av landet kan finne mange henlagte saker mot «tyskerjenter», mens man bare finner opplysninger om noen helt få i materialet fra andre deler av landet. Disse var da gjerne jenter som i tillegg arbeidet for tyskerne eller sto som medlemmer av Nasjonal Samling.

I så måte fremstår landssvikmaterialet fra Bergen som det klart mest omfattende, med hele 165 esker med godt over tre tusen henlagte saker av ulik art. Noen få saker er store og fyller flere esker, men mange er små, slik at det i en eske kan være opptil et tredve- eller førtittalls av dem. Kontrasten er dermed stor til Hamar og Østerdal politikamre, med litt over åtte hundre henlagte saker. Og folketallet i Bergen og Laksevåg, som politikammeret også dekket, var ikke stort høyere enn i Hamar, hedmarksbygdene og Østerdalen til sammen, 120 000 mot 114 000 ved folketellinga i 1946. Men det var mye større tysk aktivitet i Bergen enn på indre Østlandet. Dessuten: I Hamar var det flere saker som endte i dom enn henleggelse, og i Østerdalen nesten dobbelt så mange. I Bergen, derimot, var antallet henlagte saker nesten fire ganger antallet dommer. I Hamar og Østerdalen utgjorde kvinner under 30 år henholdsvis 17 og 12 prosent av dem med henlagt sak, i Bergen 34 prosent. Dette viser hvor store forskjeller det er i landssvikmaterialet fra de ulike politikamrene. Noen kamre har mange små henlagte saker, andre ganske få. Og i Bergen er de unge kvinnene meget sterkt representert.

Berits sak er en av disse. Hun forklarte seg som best hun kunne til konstabel Juuhl, som i september 1945 skrev en to siders rapport om henne. Hun forteller om sin gjøren og laden under krigen, men ikke noe om hun ble utsatt for «gatas justis» og ble snauklippet, slik det skjedde med tyskerjenter en del steder. Deretter avhørte politiet noen få vitner, som ikke hadde noen nye opplysninger å komme med, før saken ble henlagt «etter

bevisets stilling». Men det tok tid, mer enn et år. Og det var først etter sommerferien i 1947 Bergen politikammer for alvor henla de store bunkene med slike saker.

OPPLYSNINGENE ER FORTSATT SENSITIVE

Opplysninger kan altså finnes i Landsvikarkivet om kvinner som hadde tyske kjæresten, kvinner som «pleide å besøke tyske forlegninger», kvinner som pådro seg kjønnssykdommer og kvinner som fikk barn med sin tyske soldatvenn. Og Landssvikarkivet ble «åpnet» ved Riksarkivarens vedtak i mai 2014.

Men denne «åpningen» innebar bare at opplysninger om visse lovbrudd, nemlig landssvik og krigsforbrytelser, ble frigitt. Opplysninger om sykdommer og barnevernstiltak ble ikke frigitt, ja, heller ikke omtale av enkeltpersoners nære omgang med okkupasjonsmakten. All rimelighet tilsier at det bør få ligge i fred så lenge de omtalte kan være i live – og litt til. Riksarkivaren forlenger derfor, med hjemmel i forvaltningslovsforskriften § 11, taushetsplikten for opplysninger om slike forhold. Unntak gjøres når kvinnen var i et «fast forhold» med tyskeren og kanskje også giftet seg med ham og flyttet til Tyskland. Ofte var disse tyske partnerne skikkelige karer, som vitnene i saken ikke hadde noe å utsette på.

SPREDTE KRIGSBARNOPPLYSNINGER

Den nære kontakten mellom okkupasjonsmaktens menn og norske kvinner resulterte også i en del fødsler. Opplysninger om slike «krigsbarn» finnes i Riksarkivet i arkivet etter Abteilung Lebensborn. Det består av kartoteker, ordnet alfabetisk på mors navn og på fars navn, samt etter lebensbornnummer. Så finnes en statistikkprotokoll med aidentifiserte opplysninger og en hovedprotokoll med de sentrale opplysningene om foreldrene. Problemet med denne er imidlertid at bare et mindretall av sakene rakk å bli ført inn der innen krigen var omme og Lebensborn ble lagt ned. Det er også verdt å merke seg at det bare er de krigsbarna som ble født før kapitulasjonen og hvor mora søkte hjelp fra Lebensborn, som er registrert i arkivet, i alt ca. 7500 saker. Det totale antallet krigsbarn var atskillig høyere. Kåre Olsen anslår i *Krigens barn* fra 1998 at det reelle tallet lå mellom ti og tolv tusen.

Lebensborn-arkivet inneholder også en del saksmapper, men dette er bare de sakene som ble avsluttet under krigen, enten fordi barnet døde, mora giftet seg med barnefaren og flyttet til Tyskland eller barnet ble adoptert bort, gjerne til Tyskland. Alle de andre krigsbarnsakene, også en del saker der barnet ble født etter frigjøringa eller mora ikke søkte kontakt med Lebensborn, havnet i Sosialdepartementet, som på 1950-tallet fordelte dem ut til fylkesmennene der barna var bosatt.

Kvinner arresteres av Hjemmefronten på Løkken verk etter krigen foran en stor folkemengde.

FOTO: ORKLA INDUSTRIMUSEUM

Fylkesmennene kontaktet vesttyske myndigheter for å spore opp barnefedrene og få i gang betaling av barnebidrag. Der faren var i live og bosatt i vest, kom det som regel til ordninger, og saksdokumentene ble helt eller delvis sendt videre til bidragsfogden i den aktuelle kommunen. Byene hadde egen bidragsfogd. På landet var lensmannen fogd. I de sakene hvor faren var død eller bosatt i øst, i DDR, var det ikke noe å hente. Dette innebærer at sakene vil være svært ulike i størrelse og de kan finnes i avleverte arkiv etter så vel fylkesmenn som bidragsfogder. For det meste er disse avlevert til statsarkivene, men noe er gått tapt, dessverre.

ALLE ARKIV SKAL ÅPNES

Alle arkiv vil før eller siden bli fritt tilgjengelige med mindre de går tapt i brann, tyveri eller mer eller mindre hjemlede kassasjoner. De arkivene som er omtalt ovenfor, er trygt forvart i Arkivverkets magasiner. Tyskerjentesakene i Landssvikarkivet vil, som nevnt, bli fritt tilgjengelige i 2030, med mindre de inneholder svært sensitive helseopplysninger eller opplysninger om krigsbarn.

Krigsbarnsakene blir som hovedregel tilgjengelige i 2045 eller 2046. Det har sammenheng med forvaltningslovsforskriften § 10, som fastsetter hundre års taushetsplikt for barneverns- og adopsjonssaker. Opplysninger kan gis til sakens parter, men ikke til andre, bortsett fra at det kom en bestemmelse for få år siden om at når en adoptert er død, kan dennes barn gis innsyn som part. Riksarkivaren har lagt seg på samme praksis for krigsbarnsaker: Taushetsplikt i hundre år, og innsyn bare til krigsbarnet selv og – når det er gått bort – til vedkommendes barn. Spørsmål fra slektninger som ønsker å spore opp en halvbror eller halvsøster blir derfor avvist.

For dem som ikke kan få innsyn som part i sakene, kan dette virke lenge å vente. Men personvernet til dem som omtales i dokumenter og kartoteker, veier alltid tyngre enn tredjepersoners ønske om å få vite om tante Berits liv under krigen eller om hvem som var faren til et krigsbarn man kjenner til.

Krigsseilerne – årene etter krigen

«Krigen var hard, men den hardeste krigen kjemper vi i dag. Mot myndighetene og byråkratiet». Ordene tilhører krigsseiler Trygve Lund fra Mandal og blir uttalt i en episode av debattprogrammet *Åpen Post* på midten av 60-tallet.

IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

Lund forteller at han var i konvoifart mellom 1939 og 1945, på et skip som blant annet fraktet nitroglyserin. «Dette var en nervepåkjenning jeg enda ikke har kommet over».

At krigsseilerne gikk en vanskelig tid i møte etter krigen er velkjent. Men hva er de store linjene i denne historien? Hadde alle det vanskelig? Hva ble de rammet av? Hvordan var veien frem til de fikk erstatning i 1971? Og hvilket kildemateriale kan vi bruke for å finne ut mer?

– Etter krigen var det like viktig å få fraktet materiell som under krigen, og mange krigsseilere fortsatte å seile selv om krigen var slutt. Noen kom først hjem et par år senere. Når de kom tilbake etter å ha vært borte i så mange år, var det mange som hadde utfordringer med å tilpasse seg et sivil liv etter å ha levd i en skipsrytme i mange år. Venner var kanskje borte, familien mulig oppløst og det var mye som

hadde skjedd. Det kunne også være vanskelig å få jobb, og de jobbene som var, ble ofte gitt til de som hadde vært i Sverige eller i fangenskap, sier Simen Zernichow, historiker og koordinator i Krigsseilerregisteret.

HVOR MANGE KLARTE SEG?

Et spørsmål mange stilte hverandre etter krigen var «hva gjorde du?». Krigsseilerne møtte som kjent lite forståelse og anerkjennelse for det de hadde vært med på, og kombinert med vanskeligheter med å få jobb, endte mange opp med å reise til sjøs igjen.

Besetningen på US Coast Guard skipet «Spencer» ser på i det en synkemine eksploderer nær U-175 i Nord-Atlanteren, 500 nautiske mil vest-sørvest av Irland, 17. april 1943.

FOTO: JACK JANUARY/WIKIMEDIA COMMONS

– For de andre varierte det veldig hvor godt de klarte seg. De som klarte seg best, var gjerne de som kom inn i et system, hadde familie og en jobb å gå til. Og de som klarte å legge fra seg alt de hadde vært med på og gå videre i livet. Det finnes ingen statistikk på hvor mange som klarte seg og hvor mange som ikke gjorde det, men jeg ville tippe at rundt 80 prosent klarte seg greit. Blant de som ikke klarte seg, var det ofte problemer med fyll, få faste rammer og mange endte som uteliggere. Vi vet også at en del døde på grunn av denne harde livsstilen de første årene etter krigen, sier Zernichow.

KRIGSSEILERSYNDROMET

Det skulle gå mange år før krigsseilerne begynte å få en forståelse av hva de hadde vært gjennom og hvilken traumer hendelsene hadde påført dem.

– Det ble gjort noen studier som påviste et krigsseilersyndrom, hvor angst, depresjon, nervøsitet, søvnproblemer og mareritt ble gjentakende. Disse studiene førte til en større forståelse for hvorfor det gikk som det gikk med mange. Dette var noe legestanden, Rikstrygdeverket og samfunnet i stor grad ikke skjønnte før utover 60-tallet, sier Zernichow.

TRE VIKTIGE BEGREPER FOR Å FORSTÅ HISTORIEN

Parallelt med kampen for å bli trodd, kjempet også mange krigsseilere for det de mente de hadde krav på fra staten. Her er det relevant å trekke frem tre begreper: Krigspensjon, Ex.gratia og Nortraships sjømannsfond, også kalt Nortraships hemmelige fond. Vi starter med det første.

I 1939 inngikk Norges Rederiforbund og den britis-

ke regjeringen en avtale med britene om frakt. I avtalen stod det en generell bestemmelse om at britene påtok seg å betale krigsrisikotillegg til mannskapene. Nordmenn seilte på britiske skip og briter seilte på norske, men der norske sjøfolk fikk 300 prosent i tillegg for risikoen de ble utsatt for, fikk de britiske sjøfolkene bare fem pund. I Storbritannia var det lønnsstopp, og britiske myndigheter fryktet at deres sjøfolk skulle komme med et lønnskrav som igjen kunne påvirke lønnsnivået i andre yrker. Og som en konsekvens av dette, påvirke den nevnte lønnsstoppen. De kom derfor sommeren 1940 med en sterk henstilling til norske myndigheter om å redusere risikotillegget for norske sjøfolk. Det hele gikk gjennom, og en ny avtale ble signert. Der gikk de med på å betale en kompensasjon til Nortraship som skulle settes inn på et fond «til beste for sjøfolk etter krigen». Totalt ble det innbetalt nesten 140 millioner kroner til fondet i krigsårene, men 90 millioner av disse ble brukt til å betale krigsrisikotillegg som etterhvert ble forhandlet frem under krigens løp av sjømannsorganisasjonene. Etter krigen var fondet på rundt 43 millioner kroner.

– Etter krigen var krigsseilerne misfornøyde. De mente at de skulle få pengene direkte og ikke måtte sende inn en søknad for å få midler fra fondet. Fondet eksisterte helt frem til 1998 og både krigsseilere og enker etter krigsseilere kunne få utbetalte støtte fra dette, sier Zernichow.

26 000 SØKNADER

Saken rundt sjømannsfondet skapte en stor og årelang debatt, og saken ble også tatt til retten hvor krigsseilerne til sist tapte i Høyesterett. Noen år senere snudde derimot saken og Stortinget bevilget i 1969 155 millioner kroner til krigsseilerne og deres etterlatte fordelt over tre statsbudsjett. Det er det som senere har blitt omtalt som ex-gratia-erstatningen. Året før, i 1968, ble dessuten en ny tilleggslov vedtatt, som gjorde det enklere for krigsseilerne å få krigspensjon.

– Her kunne krigsseilerne søke om 180 kroner pr. farts måned. Totalt kunne de få utbetalt 10800 kroner.

Kravskjema sendt inn av enken til en krigsseiler i forbindelse med ex-gratia-erstatningen.

En maskinist på vakt på manøverdørken, med redningsvest, noe som tyder på at skipet var i utsatt farvann. Maskinistene var en særlig utsatt gruppe om bord.

FOTO: OLE FRIELE BACKER / WIKIMEDIA COMMONS

I 1976 var det kommet inn 26 000 søknader, sier Simen Zernichow.

Mye av informasjonen i Krigsseilerregisteret er hentet fra nettopp Ex-gratia-arkivet. Dette er skannet, og kan søkes innsyn i via Riksarkivet. Her finner vi personalia som navn, adresse og om vedkommende mottar noen andre statlige ytelser i form av krigspensjon eller sjømannspensjon.

Det står også mange opplysninger om tiden til sjøs. For eksempel hvilke skip vedkommende var på og i hvilken periode, samt årsak til avmønstring.

I tillegg finner vi svarbrevet fra staten, med en beregning av hvor mye krigsseileren eventuelt fikk utbetalt i kompensasjon.

Vi har kikket på noen av sakene som ligger der.

En av krigsseilerne vi har undersøkt saken til, var til sjøs på samme skip fra 12. oktober 1937 til 11. mars 1941. Årsaken til at han avmønstrer skipet, var at dette forliste på grunn av en mine.

I svarbrevet fra Direktoratet for sjømenn, som behandlet saken, kan vi lese at søknaden er godkjent og at kompensasjonen er beregnet til 1600 kroner.

I saksmappen ligger det også flere andre dokumenter knyttet til mannens fartstid. Blant annet registreringskortet hans fra London-registeret. Der oppgir han moren som nærmeste pårørende. Han oppgir også at utdannelsen hans er «Master ticket» og at han snakker engelsk. Et av de andre dokumentene i saksmappen er et styrmannssertifikat. Videre kan vi lese at han tjenestegjorde i marinen mellom 1931 og 1932 og hvilken adresse han har i London.

Nederst i London-kortet kan vi lese at han har sluttet i Nortraship 20. februar 1943 for å begynne et tre måneder langt kurs i marinen. Hva han gjorde i Nortraship mellom forliset i 1941 og 1943 finner vi svaret på i et annet dokument. Der står det at han har vært regnskaps-eksaminator i Nortraships regnskapsavdeling. Der startet han litt over en måned etter forliset og får gode skussmål.

PÅRØRENDE KUNNE SØKE

Om krigsseileren selv var gått bort, enten under krigen eller i etterkant, kunne pårørende søke.

En av dem som søkte, var kona til en mann som omkom da skipet han var om bord på, ble torpedert i det karibiske hav i juli 1942. To og et halvt år tidligere har deres felles sønn også dødd til sjøs, da skipet hans forsvinner. Da søknaden om økonomisk kompensasjon blir skrevet, er kona 76 år gammel og nesten blind. Det skriver hun selv. Skjemaet blir deretter videresendt fra direktoratet til det lokale sjømannskontoret. Det mangler nemlig en underskrift fra en offentlig tjensteperson. Det måtte alle søknadene ha og direktoratet ber sjømannskontoret om å bistå kvinnen slik at underskriften kommer på plass.

Det formelle er til slutt på plass og hun får til slutt innvilget søknaden. Kompensasjonen for tapet av mannen blir beregnet til 3420 kroner, i underkant av 26 000 kroner i dagens pengeverdi.

En tredje mann vi har kikket på mappen til, er en mann som gikk bort i 1952. Det er derfor enken hans som skriver søknaden til direktoratet.

I saksmappen kan vi blant annet lese at mannen hennes var i italiensk fangenskap i Libya fra 1941 til 1943. I april 1943 blir han sendt til Storbritannia i forbindelse med en fangeutveksling. Han tjenestegjør deretter i den britiske marinen, før han igjen drar til sjøs på to motor-torpedobåter. Der er han helt frem til frigjøringen.

Til tross for flere runder til sjøs og flere år i fangenskap, er det bare noen måneder av fartstiden som godkjennes som «kompensasjonsverdig» og utbetalingen til enken blir til slutt på 720 kroner.

SLEKTSFORSKNING PÅ KRIGSSEILERE

Det enkleste er å gå inn på Krigsseilerregisteret og søke etter vedkommende der. Om vedkommende døde under krigen kan du også søke i *Våre falne*-databasen til VG. Denne basen er basert på *Våre falne*-bøkene som staten lagde etter krigen. Arkivmaterialet etter denne redaksjonen ligger i Riksarkivet og vi har selv kikket på dette. Du kan lese en egen artikkel om det på nettsiden vår. I arkivet ligger det skjemaer som hver familie har sendt inn om sine kjære, og det kan her finnes noen opplysninger som ikke er tatt med i bøkene. I *Våre falne*-bøkene er det bilde av de fleste som er nevnt, men vi har ikke sett noen bilder i materialet vi har undersøkt. Der står det at bildene er returnert til de pårørende.

Krigsseilerregisteret er i stor grad basert på informasjon fra Ex-gratia-arkivet. Men det kan være opplysninger som ikke står på nettet. Selve bakgrunns materialet er skannet, men det ligger ikke på nettet. Du kan derimot søke innsyn hos Arkivverket. Der kan du også søke innsyn i dokumentasjon knyttet til tildeling av medaljer eller utmerkelser.

Når det gjelder Nortraships sjømannsfond har verken vi eller Simen Zernichow undersøkt arkivmaterialet etter dette, men arkivet ligger i Riksarkivet, så det er mulig å ta kontakt med Arkivverket om du ønsker innsyn. ■■

Lynkurs i opphavsrett for slektsforsker

■ TONE MOSEID

Slektsforskere er nok mer kjent med personvernet enn med opphavsretten, men begge deler er viktig, både når vi samler inn og når vi publiserer. Opphavsretten er omfattende, men med kunnskap om de mest grunnleggende reglene i dette lovverket, er du raskt på trygg grunn. Her får du presentert en del begreper, og noen hovedregler du bør kjenne.

❶ HVA ER ET ÅNDSVERK?

Det dreier seg om et litterært eller kunstnerisk verk, skapt og frambrakt av et menneske. Men det stilles ikke krav om et visst nivå av kunstnerisk kvalitet – det er nok at det har en viss grad av originalitet, og at det ligger en viss innsats bak. Det betyr at det meste som er skrevet, er beskyttet av opphavsretten. Fotografier omfattes også, uavhengig av om det er amatørbilder eller bilder tatt av en profesjonell fotograf.

Faktaopplysninger regnes ikke som åndsverk, som for eksempel navn, fødselsår, adresse, og slektskapsforhold.

❷ HVEM SITTER MED RETTIGHETENE?

Den som har frambrakt et åndsverk, kalles opphaver, og sitter med en del rettigheter. I tillegg til forfattere og fotografer, kan også forlag og avishus sitte med rettigheter.

❸ HVA ER DISSE RETTIGHETENE?

De ideelle rettighetene sier at opphaver har krav på å bli navngitt, slik god skikk tilsier. I tillegg gjelder respektretten – vi skal ikke tukle med andres åndsverk, hverken opphaver eller åndsverket skal krenkes, som det heter. Men det viktigste å huske, er at opphaver har eneretten til både eksemplarframstilling og til å spre et åndsverk for allmenheten. Å lage en kopi av tekst, enten det er fra bøker, artikler eller aviser, er ikke lov, uten tillatelse fra opphaver. Det samme gjelder fotografier. **Men all kopiering til privat bruk er lov!** Alt du samler inn i arbeidet ditt som slektsforsker, er lovlig, så lenge det er til eget bruk.

«Å spre for allmenheten» innebærer å publisere noe, enten det er på papir eller digitalt. Ikke noe medium er så velegnet til nettopp dette enn internett. Det er her

kanskje den største snubletråden ligger for en slektsforsker – du kan ikke uten videre gjengi andres tekster og foto andre har tatt, på nettet uten tillatelse fra opphaver. Unntaket er sitater, men da er det snakk om mindre utdrag fra en tekst, plassert inn i en større sammenheng.

❹ HVOR LENGE VARER DISSE RETTIGHETENE?

Hovedregelen er at rettighetene utløper først 70 år etter utløpet av opphavers dødsår. Ja, det er lenge. For fotografier er det 15 år etter utløpet av fotografens dødsår, i tillegg er grensen satt til 50 år etter at fotografiet ble tatt.

De ideelle rettighetene er evigvarende.

❺ HVA MED PERSONER SOM ER AVBILDET PÅ ET FOTO?

Den som er avbildet på et foto, har også vern. Et fotografi som avbilder en person, kan ikke gjengis eller vises offentlig uten samtykke fra den avbildede. Dette vernet gjelder i den avbildedes levetid, og 15 år etter utløpet av den avbildedes dødsår.

Et unntak her er bilder av forsamlinger, folketog i friluft og hendelser som har allmenn interesse, som det heter. Klassebilder, konfirmasjonsbilder og bilder fra store bryllupsfester kan du derfor gjengi uten å måtte hente tillatelse fra alle de avbildede.

❻ ET GODT RÅD HELT TIL SLUTT:

Spør! Skal du gi ut slektsbok, eller legge ut hele slekta på nett, med bilder og alt, gjør du ikke noe galt hvis du har spurt om tillatelse. Det kan være utdrag av bygdebøker eller slektsbilder du har laget kopier av – som regel er svaret ja. ■ ■

Gjemt og glemt – utviklingshemmedes historie

Historien til personer med utviklingshemming har ofte vært en glemt og gjemt historie. Familiemedlemmer har forsvunnet ut av familiehistorien, det har vært vanskelig å finne opplysninger om dem og mange har ikke villet snakke. Med dagens velferdsstat og holdninger så kan det for mange være uforståelig at dette har skjedd, men vi skal likevel være forsiktige med å dømme folk ut fra vår egen tids etiske normer.

■ BÅRD K. DAHL ■ Formidler hos Emma Hjorth museum/spesialkonsulent Bærum kommune

Hvorfor har denne delen av historien vært så taus? Min påstand er at kombinasjonen skam, sorg og skyldfølelse er av vesentlig betydning for at denne tausheten ofte oppsto, og jeg vil bruke denne teksten til å forsøke å gi et bilde på de holdningene som ble gjeldende. Samt komme inn på hvilke kilder man kan bruke om man ønsker å finne ut mer.

Jeg vil i hovedsak holde meg til perioden fra slutten av 1800-tallet og til siste halvdel av 1900-tallet, og forsøke å klargjøre hvordan menneskesynet og forestillingen om mennesker med utviklingshemming har vært og hvordan det har utviklet seg i denne perioden. I den perioden jeg konsentrerer meg om, har begrepet ånds-

svak vært mest brukt om dem vi i dag omtaler som mennesker med utviklingshemming, så jeg vil i hovedsak bruke dette i resten av teksten. Dette ordet er også det som ofte går igjen i kildene.

MENNESKESYNET GJENNOM DE TO FORRIGE ÅRHUNDRE

Den første skolen for åndssvake her til lands ble startet i Christiania første halvdel av 1870-tallet, som et privat initiativ. Men allerede på 1790-tallet gikk startskuddet for det som ble kalt den optimistiske perioden innen spesialpedagogikken i Europa. Utover 1800-tallet fikk

Arbeidselever ved Emma Hjorths Hjem rundt 1914. ALLE FOTO: EMMA HJORTH MUSEUM

▲ Emma Hjorths Hjem rundt 1914. ► Det finnes ikke så mange bilder av barn og voksne som bodde på hjem. Dette er et unntak.

de fleste europeiske land i gang opplæringstilbud for åndssvake. Pedagoger og medisinerer var stort sett samstemte i at de åndssvake kunne motta opplæring og bli til «gagns mennesker».

I 1881 vedtok Stortinget *Abnormskoleloven av 1881*. Dette var en progressiv og optimistisk lov, som påla staten undervisningsplikt for blinde, døve og åndssvake. Men loven gjaldt ikke alle. Undervisningsplikten gjaldt bare de debile, de vi i dag ville sagt har en lettere utviklingshemning. Denne loven ble derfor til hinder for offentlige tiltak for de med moderat til dyp åndssvakhet, og disse ble fra midten av 1890-tallet utestengt fra åndssvakeskolene. Synet på åndssvake endret seg på slutten av 1800-tallet, og de neste fem tiårene forsterkes forestillingen om at de åndssvake er en fare for samfunnet. Den optimistiske perioden var definitivt forbi.

ENDRET SYN

I 1913 kunne fagfolk i Norden lese om amerikanske dr. phil H. Goddards undersøkelse av familien «Kalikakk» i *Tidsskrift for Abnormvæsenet*. Han undersøkte seks slektsledd av familien og hans konklusjon var at åndssvakhet i stor grad var arvelig, og denne undersøkelsen ble satt i sammenheng med Darwins evolusjonsteori. Dette skulle bli en farlig «cocktail» for dem som var annerledes. Forestillingen om at åndssvake fikk store mengder barn som i hovedsak også ble åndssvake, og at de fleste medfødte funksjonsnedsettelser var et resultat av mangelen på naturlige seleksjon, skulle bli den rådende. I USA og lenger sør i Europa var det nå etablert mange anstalter for åndssvake. De ble synlige for samfunnet, og mange mente denne institusjonaliserte omsorgen bare økte antallet. Troen på at samfunnet ville bli overbefolket av mennesker med dårlige arveegenskaper ble etablert og forsterket, og dette tankegodset spredte seg til Europa.

På første halvdel av 1900-tallet skulle det bli en påfallende samstemthet i ulike fagmiljøer, det brede politiske

lag og i befolkningen for øvrig. Ideen om eugenikk (arvehygiene/rasehygiene) fikk sitt store gjennombrudd i land etter land og flere tok til orde for at tiltak som sterilisering var viktig for å redusere andelen åndssvake i befolkningen. Andre hadde mindre tro på at sterilisering skulle redusere antall åndssvake, men så det likevel som viktig av sosialøkonomiske hensyn. Så å si samtlige europeiske land fikk steriliseringslover på begynnelsen av 1930-tallet, og i Norge ble en slik lov vedtatt i Stortinget i 1934, mot én stemme. Frem til loven ble opphevet i 1977 ble rundt 2000 sterilisert med mer eller mindre bruk av tvang. Tre fjerdedeler av disse var åndssvake/psykisk utviklingshemmede. Det er også viktig å påpeke at på dette tidspunktet omfattet også begrepet åndssvak de «moralsk åndssvake». Dette var personer som ikke nødvendigvis hadde en redusert IQ, men som ble betraktet som farlige for samfunnet.

HVOR BODDE DE?

Det fantes ingen tilbud for de åndssvake før 1898, med unntak av landets tre åndssvakeskoler som ble etablert fra 1870-tallet.

I 1898 startet Emma Hjorth sitt pleiehjem i Asker, og flyttet derfra til Tokerud gård utenfor Sandvika i Bærum i 1903. Staten overtok hjemmet i 1915, og opprettet også Klæbu pleiehjem noen mil sør for Trondheim i 1917. Dette var de eneste plassene for «ikke dannelsedyktige åndssvake» her til lands fram til etter krigen, med unntak av det lille barnehjemmet Bjerka på Grorud i Oslo med 15 plasser som ble opprettet av Røde Kors i 1943. Alt i alt talte hjemmene til sammen rundt 500 plasser, og oppholdet ble betalt av pårørende, i tillegg til private opprettede fond for ubemidlede. Emma Hjorths hjem skulle fra 1917 gi tilbud til de sør for Trondheim, mens Klæbu pleiehjem skulle gi tilbud til de nordfra, men i realiteten kom beboerne på disse to institusjonene fra hele landet.

Mange åndssvake bodde også hjemme, og fortsatte å gjøre dette i årene som fulgte. Men en stadig større institusjonaliseringstankegang begynte å gjøre seg gjeldende.

Ole B. Munch ble ansatt som overlege ved Emma Hjorth i 1946 og fikk samtidig tittelen som statens konsulent i åndssvakesaken. Han startet umiddelbart med å dempe belegget på de to overfylte statlige åndssvakehjemmene. Etter modell fra psykiatrien gjorde han avtale med 10–12 gårdsbruk på Østlandet om å ta til seg åndssvake i privat forpleining. Dette blir starten på det som ble kjent som «Utevernet», mindre åndssvakehjem under tilsyn av områdeoverlegene. I tillegg ble det også opprettet et tyvetalls større hjem de fem første årene etter krigen. Blant annet etablerer Diakonenes broderforening Nærlendheimen på Jæren, og Røde Kors sitt Bakkebø utenfor Eigersund.

NY LOV I 1949

I 1949 ble *Betalingsloven for hjem som mottar åndssvake til pleie, vern og opplæring* vedtatt. Denne loven resulterte i at det offentlige dekket driftsutgiftene til godkjente åndssvakehjem, og at nesten hvem som helst kunne starte og få godkjent et slikt hjem. I og med at vi her til lands på samme tid var på vei til å utrydde tuberkulosen, ble mange tuberkulosehjem overflødige og de ble etter søknad omdefinert til åndssvakehjem. Tuberkulosehjemmene var ofte drevet av store veldedige organisasjoner, og de fortsatte å stå som eiere av de nydefinerte åndssvakehjemmene. Den 1. juli samme år som betalingsloven vedtas, foretok legene Johan Bremer og Baard Brekke en telling av de åndssvake som fikk en eller annen form for forpleining av det offentlige. 711 var i åndssvakehjem, 520 i sinnssykehus, 1133 i privat forpleining som sinnssyke, og 2045 som var forsorgsunderstøttet av kommunen.

I 1952 skjer det en ny endring. Da ble en ny landsplan vedtatt, og ansvaret for åndssvakeomsorgen ble fordelt i sju regioner. Hver av regionene skulle ha sin sentralanstalt med en overlege og fagfolk, poliklinisk behandling og det skulle også føres tilsyn med de mindre åndssvakehjemmene i regionen.

Hvilke regioner som fantes, kan være relevant å vite

Regionene var som følger:

- ➊ REGION 1: Finnmark, Troms og Nordland
- ➋ REGION 2: Møre og Trøndelag
- ➌ REGION 3: Bergen, Sogn og Fjordane, Hordaland
- ➍ REGION 4: Rogaland, Telemark, Aust og Vest-Agder
- ➎ REGION 5: Vestfold, Buskerud, Østfold
- ➏ REGION 6: Oslo og Akershus
- ➐ REGION 7: Hedmark og Oppland

når du skal begynne å lete i arkivene. Åndssvakehjemmene ble fortsatt drevet av ideelle organisasjoner, men også av egne stiftelser. Noen var også kommunalt og fylkeskommunalt drevet. Utover 1970-tallet, etter innføringen av sykehusloven, blir åndssvakehjemmene gradvis overtatt av fylkeskommunene, og de små som ikke tilfredsstilte de nye sykehuskravene, blir gradvis nedlagt. Mindre og mer desentraliserte tilbud ble vanligere. På slutten av 1980-tallet vedtas ansvarsreformen (HVPU-reformen), og ansvaret overføres til kommunene.

Totalt ble rundt 140 institusjoner for åndssvake etablert her til lands mellom 1945 og frem til 1990. Du finner en oversikt over alle hjemmene, med unntak av rene daghjem og skoler, på nettsiden til Slegt og Data.

HVORDAN HADDE DE DET PÅ INSTITUSJONENE?

Formeningen om livskvalitet på åndssvakehjemmene er nok like mange som antall beboere, foresatte og ansatte. Noen har uttrykt at de har hatt det bra, men andre har opplevd massiv umyndiggjøring og overgrep. Slike institusjoner var gjerne preget av et sterkt hierarki, hvor pasienten var nederst. Det kan også ha variert hvor åpne og tilgjengelig institusjonene har vært for innsyn og dermed mulighet til å oppdage dårlige forhold.

HVORDAN FINNER MAN PSYKISK UTVIKLINGSHEMMEDE I ARKIVENE?

Å finne ut mer om personer med utviklingshemming og kartlegge deres historie er noe av det vanskeligste man kan begi seg ut på. Nesten uten unntak er alt av opplysninger som finnes, en del av vedkommendes pasientjournal, som det er strenge innsynsregler for.

Alt av pasientjournaler fra åndssvakeomsorgen og HVPU skal være overført Arkivverket, men med klausuler. Man kan få tilgang hvis man kan dokumentere slektskap, og har nødvendige personopplysninger om vedkommen- de man vil søke opp, eller har nødvendig status som forsker/historiker. Veldig mye av dokumentasjon om institusjonene for øvrig, ligger nok fremdeles i skuffer og skap rundt omkring hos de ulike aktørene, og vi får håpe det blir innlevert til arkivene før «tidens tann» tar knekken på det.

Noe som også kan gjøre ting litt komplisert, er at utviklingshemmede sjelden ble registrert i offentlige registre, som for eksempel adressebøker og telefonkataloger. Men om vi går litt tilbake i tid, vil de blant annet finnes i folketellingene og kirkebøker, for eksempel i oversikt over avdøde. Begrepet som åndssvak, sinke, tulling, aandsløv og idiot vil da gjerne bli brukt. Om noen ble understøttet av fattigvesenet vil du også kunne finne opplysninger om dette i arkivet etter fattigvesenet, som ligger i de kommunale arkivene. ■■

Seksuelle overgrep i norsk rettshistorie

Seksuelt misbruk av barn har lenge vore eit stort tabu, og det er først i dei seinare tiåra at ein verkeleg har begynt å ane kor stor del av befolkninga som har blitt utsett for slike overgrep. Både dei allmenne haldningane og den rettslege handsaming av slike saker har gjennomgått store endringar.

■ SIRI ELISABETH BERNSEN

■ Stipendiat ved Det Juridiske Fakultet, Universitetet i Bergen

I den følgjande undersøkinga har det mellom anna blitt nytta to ulike primærkjelder frå domstolane for å undersøke korleis dei rettslege aktørane og samfunnet generelt har handtert slike saker frå 1600-talet og fram til i dag.

OM KJELDENE

For det første har det blitt nytta digitale søk i dei transkriberte tingbøkene som er tilgjengeleg via Digitalarkivet. Når ein søker i desse protokollane er det viktig å nytte tidsriktig terminologi, i dette tilfellet t.d. «baren(/barn)», «pige» og «omgiengelse». Vidare må ein gå igjennom treffa manuelt for å plukke ut relevante saker. Om ein ønskjer å undersøke hendingar knytt til spesifikke person- eller gardsnamn, kan ein også søke etter dette.

Frå 1836 har ein gjennom tidsskriftet *Norsk Retstidende* publiserte høgsterettsdommar. Ved å til dømes nytte lovregisteret «Lov og Dom» av Tom Arbo Høeg, kan ein vidare finne *Retstidende*-referansar til alle høgsterettsavgjerder som refererer til spesifikke strafferettsparagrafar. Både *Retstidende* og det nemnde registeret er tilgjengeleg via Nasjonalbibliotekets nettsider. Lov og dom er eit register i bokform som er utarbeida frå dei publiserte høgsterettsdommane i *Retstidende* (frå og med 1836). Om ein er på utkikk etter spesifikke straffebrot (til dømes overgrep mot born), og finn ut kva paragraf i lova som omhandlar dette (til dømes kriminallova av 1842 kap. 18 § 19), kan ein finne referanse (årstal og sidetal i *Retstidende*) til alle publiserte høgsterettssaker som omhandlar dette. Sjølve sakene finn ein i *Retstidende*, som er utgjeve og tilgjengeleg i heile årgangar.

I tillegg til årstal finn ein også dato for dommen i

Retstidende, slik at ein ev. kan finne att konkrete saker, t.d. frå ein avisartikkel eller liknande (men altså berre dersom desse vart anka heilt til Høgsterett, og i tillegg vart plukka ut for publisering i *Retstidende*).

Utover 1900-talet kan slike saker også vere omtalt i vanlege aviser.

Bergen Arbeidarblad skriv blant anna om ei slik sak i 1930.

«Fra Odda melder vår korrespondent at en 50 år gammel mann er arrestert siktet for utuktig omgiengelse med mindre-årig. I går ble der av sorenskriveren i Hardanger avsagt fengslingskjennelse over mannen. Piken er 15½ år gammel og er hans pleiedatter. Hun forklarer at forholdet mellem dem har bestått i mange år. Mannen nekter å ha hatt nogen befatning med piken».

SAKENE SOM MANGLAR

Om dette hadde vore nokre år tidligare hadde rettsystemet hadde vanskar med å behandle ei slik sak. Fram til 1800-talet hadde rettssystema få mekanismar for å handtere seksuelle overgrep mot barn. Trass omfattande regulering av seksualitet eksisterte det ingen særskilte reglar for mindreårige. Det var i tillegg omstridt kor vidt omgang med prepubertale jenter var omfatta av dei generelle straffeboda, då desse jentene ikkje kunne reknast som seksuelt modne, eller «mandbare». I rettsystemet ser ein også at bevisproblematikk i stor grad forvanska handteringa. I tingbokreferata frå rettsleg førsteinstans i Nordhordland, Sunnhordland og Hardanger soren-skrivarembete mellom 1642 og 1800 finn ein til dømes knapt omtale av slike problemstillingar i det heile. Fråværet av overgrepstilfelle er særleg påfallande når ein

samstundes ser at seksuell omgang mellom vaksne før/utanfor ekteskap er svært hyppig handsama. Som historia har vist, skuldast mangelen på saker i rettssystemet neppe fråvær av overgrep mot barn i seg sjølv, men truleg heller mangelfulle mekanismar for å avdekke og/eller følge desse opp.

Ei sak frå tinget på Helgøy i Troms i 1722 illustrerer korleis både mangel på rettsreglar og spørsmål om bevis gjorde rettshandsaminga vanskeleg. I tillegg til den for nærma jenta sitt vitnemål om å ha blitt valdteken, kunne eit vitne i denne saka fortelje at ho hadde sett at tiltalte drog barnet sine klede opp, og at dei to etter dette var plassert ansikt mot ansikt. Då retten fekk opplyst at jenta berre var ni år gamal, vart både vitna og mor til jenta likevel spurt om dei kunne «vide eller sige med sandhed» at tiltalte hadde gjennomført «virchelig horerie» med barnet. Då dei ikkje kunne svare bekräftande på dette, fekk mor spørsmål om kva det då var ho «klager over», kvifor mannen hennar hadde stemna tiltalte, og kva ho ville forlange av han. Lovverket regulerte ikkje tilfelle, og dommarane ser ut til å sjølv ha vore i villreie om korleis saka skulle handterast.

UTUKT MED JENTER UNDER 15 ÅR VERT FORBODE

I grunnlova av 1814 vart det vedteke at det skulle utarbeidast ei ny kriminallovbok. Det tok neste 30 år før lova vart ein realitet, men med kriminallova av 1842 fekk Noreg også sitt første straffebod som eksplisitt omhandla seksuell omgang med born. Utukt med kvinner under 12 skulle straffast som valdtekt, medan det for utukt med kvinner mellom 12 og 15 vart sett opp ei kortare fridomsstraff.

Det at ein no hadde lovheimel for å handsame dei seksuelle overgrepa, medførte eit større vern mot seksuelt misbruk, ettersom dei gav større moglegheit og dessutan insentiv til straffefølgjing. Nedslagsfeltet til straffebodet var likevel snevert. For det første gjaldt det som vist berre jenter, og gutar stod utan liknande vern fram til straffelova av 1902. For det andre gjaldt straffebodet berre utukt, noko som framleis vart tolka snevert som gjennomført samleie, med minstekrav om vaginal inntrenging. Andre formar for overgrep, som jo ofte er tilfelle særleg når det er tale om små barn, fall såleis utanfor det strafferettslege nedslagsfeltet. I tillegg var kravet om aktsemd om jentene sin alder lågt. Utforminga og tolkinga av straffebodet fekk store konsekvensar for vurderingar av skuldspørsmål og straffealternativ i sakene.

Eit døme på dette finn vi i ein høgsterettsdom frå 1849. Om natta hadde ein vaksen mann tatt seg inn i fjøset der mellom anna ei 11 år og 10 månader gamal jente hadde sengeleie, og gjennomført samleie med henne. I retten vart det lagt til grunn at jenta var velvaksen, og «etter sitt utseende ikke kan antages at være

mindre end 14 aar». Omgangen vart difor ikkje automatisk rekna som valdtekt, slik lova i utgangspunkt gav uttrykk for. Trass i at jenta forklarte at ho gjorde fleire forsøk på å kome seg bort frå tiltalte, vart det heller ikkje funne tilstrekkeleg skadar på kroppen hennar til at retten meinte samleiet var tvunge på henne ved vald. Retten la difor til grunn at den 11 år gamle jenta hadde samtykka til seksuell omgang, og dømde tiltalte etter det mildaste alternative i lova.

EI ENDRING I EMNING

Trass mangelfullt lovverk, ser samfunnshaldninga til overgrep ut til å ha vore i endring mot slutten av 1800-talet. I 1880-åra finn vi til dømes ei markant auke i saker for Høgsterett som omhandla overgrep på jenter mellom fire og sju år, der tiltalte hadde brukt andre metodar enn samleie for å oppnå seksuell tilfredsstillling. I ei sak frå 1880 hadde til dømes den 34 år gamle tiltalte lokka med seg ei fire år gamal jente med lovnad om eit eple. Etter å ha kledd av jenta og lagt henne på senga, rørte han ved det ytre kjønnsorganet hennar, først med handa, og deretter med eigen kjønnslem.

I utgangspunktet fall slike saker som vist utanfor straffebodet om utukt. Høgsterett henta likevel fram ein gamal misgjerningsregel frå 1600-talet og brukte denne – truleg med inspirasjon frå dansk strafferett – til å konstruere ein ny kategori av overgrep, nemleg «uterlige forhold». Ei rekke dommar vart deretter avsagt med tilvising til denne regelen. Straffa var likevel relativt låg, og tiltalte i den ovanfor nemnde saka vart til illustrasjon dømd til 25 dagar fengsel på vatn og brød. Kategorien «uterlege forhold» vart sidan overført til reglar om utuktig åtferd og utuktige handlingar i den nye straffelova av 1902. Frå 1927 vart det vidare fastsett minstestraft på eitt års fengsel for utuktig handling med barn under 14 år.

1900-TALET: BARNETS ÅRHUNDRE?

Tiåra kring hundreårsskiftet var i eit samfunnsperspektiv sentrale av fleire årsaker. Debattar om mellom anna unionsoppløysing og røysterett gav resultat, og ein rettighets- og demokratitankegong fekk stadig større gjennomslag på ulike nivå i befolkninga. I kjølvatnet av dette, og særleg framhaldt av dei ulike kvinnerørslene, vart også barneverld eit stadig meir aktuelt tema. Dei Castbergske barnelovene som i 1915 gav like rettar til barn fødd utan- og innanfor ekteskap, er døme på eit banebrytande resultat av lengre tids politisk arbeid. På barnevernfronten ser ein også at staten på godt og vondt vart stadig meir engasjert i oppseding av barna, til dømes ved oppretting av ulike «barneredningsanstaltar». Engasjementet medførte mellom anna lovregulert interne-

ring av forsømte og kriminelle barn for å redde desse frå ein dyster lagnad. Formålet var å rehabilitere dei til gode samfunnsborgarar, gjerne med strukturar som til tider mest likna eit militært regime.

Også under arbeidet med straffelova av 1902 og revisjon av seksualretten i lova på 1920-talet, vart borna via særleg merksemd. Resultatet vart eit sterkt utvida strafferettsleg vern mot seksuelle overgrep. Den straffbare handlinga vart som nemnd utvida. I 1902 vart samleieliknande omgang med både jenter og gutar likestilt med eigentleg utukt, i tillegg til at utuktige handlingar og utuktig åtferd vart kriminalisert. I 1927 vart dei strengaste minstestrafene for slike brotsverk i norsk historie vedteken. Det vart også tatt inn eit vilkår om at tiltalte sin eventuelt villfaring om borna sin alder, der grensene dessutan var heva til 14 og 16 år, skulle sjåast bort frå i strafferettsleg samanheng.

Kva var så motivasjonen for å endre strafferetten på dette området så drastisk? Dokumenta frå lovarbeidet seier overraskande lite om kva skade ein ønska å hindre ved å utvide føresegnene. Spørsmålet om barn og unges «fordervelse» er likevel nemnd fleire stader, men utan nærare forklaring. Truleg dreidde dette seg om nedbryting i åndeleg og moralsk forstand, med det resultat at barnet sjølv var utsett for å hamne på skråplanet. I førearbeida til 1927 viser komiteen til dømes til at «barn som tidlig blir vakt til erotisk begjær og avstumpet i sin blueferdighetssans (...) gir visstnok ikke sjelden selv anledningen til den straffbare utukt».

I ettertid har det blitt påpeikt at det desse tiåra herska ein omfattande «moralisk panikk», og stor frykt for det som syntest som ei stor auke i sedskapsbrot, mellom anna som følge av dei tette butilhøva i veksande bymiljø. Eit berande motiv for lovendranga ser difor ut til å ha vore å hindre ein dominoeffekt av «moralisk usundhet». Sjølv om den auka merksemda kring brotsverka indikerer eit gradvis større fokus på dei ramma barna, ser det altså ut til at det først og fremst var eit meir allment samfunnsvern som låg til grunn for straffeboda på dette tidspunktet.

FRÅ HISTORIE TIL NOTID

Dei strenge lovreglane frå 1927 vart snart kritisert. Fordi både lekfolk og juristar fann straffereaksjonane uforholdsmessige, førte dei nemleg i følge seinare lovarbeid til både påtaleunnlatingar og uriktige frifinningar i overgrepssaker. I 1963 vart dermed dei høge minstestrafene fjerna. Spørsmålet om aldersvillfaring har også sakte med sikkert blitt mjuka opp, til i dag å vere eit strengt krav om aktsemd. ■■

Tvangsarbeid under krigen

Over 50 000 nordmenn ble tvunget til å jobbe for tyskerne under krigen. Dette var et tema mange av dem aldri snakket om resten av livet.

■ IDA BERGITTE ANDERSEN HUNDVEBAKKE

Den første forordningen for utskriving til tvangsarbeid ble presentert 8. oktober 1940. Tyskerne slet med å fylle behovet for arbeidskraft. Det var de som meldte seg frivillig til å jobbe for dem, i håp om gode lønninger og en vei ut av arbeidsledighet, men de var ikke mange nok. Så tyskerne bestemte seg for å supplere de frivillige med tvangsutskrevne arbeidere.

Forordningen påla blant annet alle arbeidsføre arbeidsledige om å melde seg ved det lokale arbeidsformidlingskontoret. De kunne bli henvist til det som ble regnet som spesielt betydningsfullt arbeid. 27. mars året etter kom en ny forordning som sa at arbeidere innen 23 ulike næringer måtte innhente Sosialdepartementets samtykke for å slutte jobben. Om ikke kunne straffen bli opp til tre måneders fengsel. Målet var å hindre at arbeidere ved arbeidsplasser som ble overtatt av tyskerne, skulle prøve å komme seg ut av arbeidsforholdet.

– De som ble utskrevet, var menn fra 20-årene og opp til 50 år. Innkallingen foregikk ved at de fikk et brev med møtested, beskjed om å ta med bestikk og mat for første dag, og at det ville få konsekvenser dersom de ikke møtte opp. Straff ble utlovet. En del rømte til Sverige etter å ha fått brevet, men stort sett møtte folk opp. Politiet oppsøkte de som ikke gjorde det, men det var et så lite problem at det ikke tæret på ressursene, sier Gunnar D. Hatlehol, forsker ved Institutt for Forsvarsstudier. Han har forsket på temaet i mange år og har også skrevet doktorgrad om dette.

BYGGEARBEID VENTET

Han forteller at oppmøtestedet varierte.

– For dem som ble utskrevet fra Østlandet og Sørlandet, var oppmøtestedet Grünerløkken skole i Oslo. På Vestlandet var det mer vanlig at folk møtte opp direkte på arbeidsstedet. Mange ble sendt langt bort fra hjemstedet, for eksempel til Nord-Norge. Det var der hoved-

vekten av Organisation Todt byggeoppdrag befant seg, sier Hatlehol.

Organisation Todt (OT), var en tysk statlig halvmilitær organisasjon som drev bygg- og anleggsvirksomhet. For de som ble utskrevet som arbeidere til OT, ventet blant annet industriarbeid, byggearbeid, veiarbeid og lignende. Den første OT-avdelingen i Norge, Oberbauleitung Trondheim, begynte sin virksomhet i mai 1941. Oppdraget var å bygge to ubåtbunkere ved Trondheim havn (Dora 1 og Dora 2). I Norge bygget OT etter hvert over hele landet. Først og fremst gikk byggeoppdragene ut på å bygge opp infrastruktur som veier, jernbane og bygging av forsvarsverker, da særlig kystfort som skulle inngå i Atlanterhavsvollen.

UTSKREVET, OFTE PÅ UBESTEMT TID

For de som ble utskrevet, gjaldt dette i utgangspunkt for seks måneder, men det var ikke uvanlig at dette ble forlenget flere ganger. Uten at arbeideren kunne gjøre noe med sin egen situasjon.

– Jeg snakket bl.a. med en mann som var i tvangsarbeid i hele tre år av krigen. Han lot være å protestere fordi han var redd tyskerne skulle få vite at broren hadde reist til Storbritannia for å bli jagerpilot, sier Hatlehol.

Når man snakker om tvangsarbeid, er det lett å få assosiasjoner til bildene av utsultede sovjetiske og jugoslaviske fanger som ble tatt i Norge etter krigen. Ble de norske arbeiderne behandlet like dårlig?

– Jeg har intervjuet personer som fortalte om dårlige forhold, lus, dysenteri og lite mat. De kunne også bo i samme leir som arbeidere fra andre land, men det var et

Når man tenker på tvangsarbeid, er det lett å tenke på de sovjetiske krigsfangene i Norge. Nordmenn kunne være i samme leir som dem, men det var lite eller ingen kontakt mellom dem.

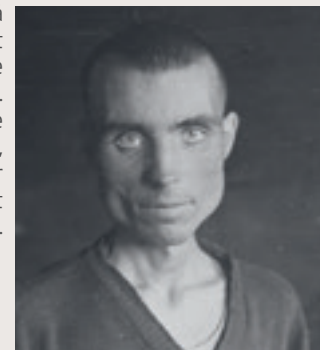

FOTO: UNNAR FOUIGNER / RIKSARKIVET

Norske tvangsutskrevne på jernbanebygging i Norge.

FOTO: NTBS KRIGSARKIV / RIKSARKIVET

strengt hierarki for hvordan folk ble behandlet. Tyske arbeidere befant seg selvfølgelig på toppen av hierarkiet. I bunnen var fangene. Mellom de sovjetiske og jugoslaviske fangene, for eksempel, og de norske arbeiderne var det liten eller ingen kontakt. Fanger og arbeidere ble forsøkt holdt strengt atskilt fra hverandre. Tvangsutskrevne arbeidere fikk, i motsetning til fangene, forlate sine leirer i fritiden, sier Hatlehol.

LITE FOKUS PÅ DENNE HISTORIEN

Det var ikke bare Nasjonal Arbeidsinnsats og Arbeidstjenesten (AT) nordmenn kunne risikere innkallelse til. Også utskriving til tjeneste i Det sivile luftvern og som borgervakt hadde NS-myndighetene utarbeidet et lovverk for, iverksatt av Politidepartementet. Riktignok ble færre nordmenn berørt av de to sistnevnte ordningene, som gikk under betegnelsen «samfunnsplikt.»

Totalt var det minst 50 000 nordmenn som på en eller annen måte var i tvungen tjeneste for tyskerne i løpet av krigen. I etterkant har det vært svært lite fokus på dette og få historier har kommet frem.

– Jeg saumfarte selv litteratur om andre verdenskrig i Norge, nesten uten å finne noe som helst om dette. Få har fortalt sin historie. Da jeg begynte å grave i denne materien, var det strengt tatt for sent siden veldig mange hadde gått bort. En del av de jeg snakket med hadde aldri før snakket med noen andre om dette. Hvorfor, kan jeg ikke gi et godt svar på. Men jeg antar at de følte det som skambelagt og fornedrende å ha blitt tvunget til å arbeide for okkupasjonsmakten. Tross alt fortalte de om tidvis veldig vanskelige år. Kanskje var saken den at

Tvangsarbeidere under krigen. FOTO: NTBS KRIGSARKIV / RIKSARKIVET

de bare trengte noen som hadde kunnskap, viste interesse og som kunne stille dem de rette spørsmålene, for de var veldig villige til å fortelle på sine eldre dager, sier Hatlehol.

HVA FINNES I ARKIVENE?

Siden mange har vært stille om disse opplevelsene, kan det være vanskelig å vite om noen av dine slektninger måtte på tvangsarbeid. Men om du mistenker dette, er det noe arkivmateriale du kan kikke i.

– Om de ble skrevet ut for å arbeide for Organisation Todt, kan du gå til Riksarkivet, hvor det i OT-arkivet finnes et omfattende kartotek over arbeidsstokken. Kartotekkortene over nordmennene har arkivreferansen RAFA-2188, arkivdel 1, O6. Kartotekkort over utenlandske lønnsarbeidere er samlet i serie O7. Tilsvarende oversikter over fanger som arbeidet for OT finnes ikke. Kartotekkortene inneholder slike informasjonen som dato for arbeidets oppstart, hva slags arbeid vedkommende gjorde og i hvilken del av landet, hvilket tysk firma vedkommende var fordelt til, samt om vedkommende var tvangsutskrevet eller meldte seg frivillig til arbeidet. Hvis kortet er markert med en lang rød strek, kan det bety at arbeideren flyktet, men begrunnelsen for at vedkommende ble strøket fra rullene står da gjerne på kortets bakside. Når det gjelder nordmenn som måtte tvangsarbeide for andre tyske aktører, for eksempel Wehrmacht eller Nordag, blir det straks mye vanskeligere. Her snakker vi om arkiver som er dels uordnet eller ikke spesielt godt ordnet og som neppe inneholder omfattende oversikter over norske arbeidere. Kartotekkort over arbeidere inneholder de i hvert fall ikke, sier Hatlehol og fortsetter:

– Andre nyttige arkiver å lete i finnes. Direktoratet for arbeidsformidling og arbeidsløshetsstrygd rommer informasjon om veldig mange tvangsutskrevne nordmenn, men dette er samtidig et så omfattende og så lite detaljordnet arkiv at du mest må belage deg på å lete etter nålen i høystakken. Studier av Sosialdepartementets arkiver vil gi en god del bakgrunnsinformasjon om tvangsutskrivningene. Muligens vil også de forskjellige Fylkesmannsarkivene gi noe utbytte, men generelt er det slik at du må ha veldig mye tid til disposisjon skal du grave i disse arkivene.

Arkivverket skriver også litt om dette på sine sider. Ifølge dem finnes det et arkiv etter Arbeids-tjenesten. Der finnes det personellmapper på befal. Disse var normalt med i Nasjonal Samling. Opplysninger om menig mannskap finnes ikke. ■■

KILDE

• Tvangsstyringen av arbeidslivet under hakekorset 1940–1945 – Arbeiderhistorie 1/2018

Fra livets skole til evig frelse

– Historien om Nilsfrida, Olaf og Theodor

Nilsfrida, oldefars kusine, ble født i Sandviken i Bergen i 1885. Livets kortstokk gav henne en dårlig hånd. Moren døde altfor tidlig, og faren hørte hun aldri noe fra. Men Nilsfrida kjempet, og hun brukte alle triks i boken for å overleve. Livet forærte henne mye sorg, rus og vold, men bød også på lyspunkter. Hun møtte Jesus, og tre av sju barn levde til voksen alder. Og ekteskapet med en av samtidens mest kjente kriminelle i Bergen og omegn ble, om ikke annet, begivenhetsrikt.

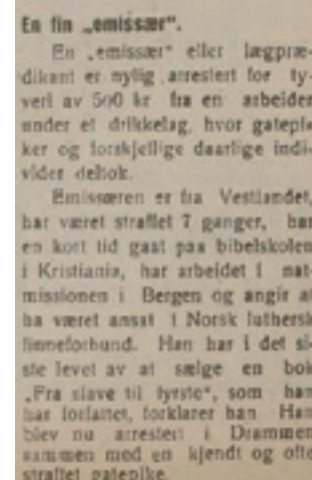
■ FRANK MARTON PEDERSEN

Nilsfridas mor, Marthe, fikk tre barn utenfor ekteskapet med tre ulike menn. Nilsfridas far, Nils, en politikonstabel i byen som satte barn på Marthe og en annen kvinne omtrent samtidig høsten/vinteren 1884, forduftet til Amerika før Nilsfrida ble født. Og skal vi tro kirkebøkene

Fangefoto av Theodor, Nilsfridas første ektemann, tatt i Botsfengslet i Kristiania i 1908 hvor han sonet seks måneder for tyveri. Dette var hans fjerde dom.

FOTO: DIGITALARKIVET

Olaf og Nilsfrida ble arrestert i 1922 under en predikantturné i regi av Vennelagets Natmission. Artikkelen ble trykket i minst 17 aviser.

FAKSIMILE: OFOTENS TIDENDE 1922

Fangefoto av Olaf tatt i Botsfengslet i Kristiania i 1913 hvor han sonet fem måneder for tyveri. Olaf returnerte til Bergen året etter og giftet seg med Nilsfrida våren 1915.

FOTO: DIGITALARKIVET

ble konstabelens tredje uekte pikebarn, født et år tidligere, kvelt til døde av barnemoren like etter fødselen. Nils slo seg ned på vestkysten og kom aldri tilbake til Norge.

Det må ha vært rundt 1890 at tuberkulosen for alvor svekket Marthe. I folketellingen fra 1891 er hun pasient ved Bergens Civile Sygehus i Teatergaten. Ved døden våren 1893 er hun almissemann ved arbeidsanstalten. Nilsfrida og broren ble plassert i fosterhjem i Herdla etter morens død.

NILSFRIDA OG THEODOR

Som gravid 18-åring inngikk «gatetøs» Nilsfrida borgerlig ekteskap med «lasaron» Theodor i 1904. Sønnen døde imidlertid kun få måneder gammel av medfødt syfilis.

Ektemann Theodor kom fra harde kår. Theodors far ble dømt for en rekke tyveri og sonet flere fengselsdommer. Theodor og to søstre videreførte denne «familietradisjonen». Theodor sonet flere tyveridommer utover 1900-tallet. Mellom dommene livnærte han seg som sjauer og løsarbeider. Nilsfrida livnærte seg som prostituert. Hun ble arrestert og satt til arbeid ved anstalten i Allehelgens gate 3, hvor vi finner henne i Folketellingen fra 1910. På samme tidspunkt er Theodor fange ved landsfengslet i Trondheim. Sønnen Johan, født året før, ble plassert i fosterfamilie like etter fødselen.

Ekteskapet mellom Nilsfrida og Theodor ble kort. Skilsmissen skjedde i 1914. Theodor kuttet alle bånd til Bergen og flyttet til Kristiania hvor han livnærte seg som steinarbeider. Han pådro seg imidlertid en hissig lungebetennelse i hovedstaden og døde sommeren 1918.

NILSFRIDA OG LAFFEN

Nilsfrida giftet seg på nytt våren 1915. Igjen var hun gravid og igjen var ekteskapet borgerlig. Ektemann og vordende far var en askøyvering som het Olaf, fiskersønn, og yngst i en stor barneflokk. Olaf var to år yngre enn Nilsfrida og kom fra trasige kår. Som 12-åring

ble han sendt på Bastøy skolehjem for å være «uskikkelig». Her ble han i nesten tre år. Som 15-åring var han gårdsgutt på Østlandet før han returnerte til Bergen i 1907. I Bergen ventet Reinhardt, en eldre storebror. Reinhardt hadde allerede sonet flere dommer for tyveri ved Olafs retur til byen. Brødrene hadde dårlig innflytelse på hverandre, og sammen skulle de operere som av-og-på-kompanjonger i en lang rekke brekk og spetakkel de neste 15 årene. Politiet i Sør-Norge skulle etter hvert bli godt kjent med «Laffen og Reinhardten».

Høsten 1913 slipper Olaf ut av Botsfengslet i Kristiania etter å ha sonet nok en dom for tyveri og heleri. Han mønstrer på til London i mars 1914 med retur til Haugesund måneden etter. Han trekker deretter tilbake til sitt gamle miljø i Bergen. Kort tid etterpå, våren 1915, gifter Olaf og Nilsfrida seg. De har nok vanket i samme miljø og kjent hverandre en stund allerede. Ekteskapet blir turbulent.

KONG ALKOHOL

Bergensmiljøet får frem det verste i Laffen og Nilsfrida. I januar 1916 er Olaf, Nilsfrida og en tredje mann, Helgesen, tiltalt for å ha ranet et ur fra en frukthandler. Forklaringene i lagmannsretten spriker: Frukthandleren påstår han var edru og ble overfalt av de tre tiltalte som var beruset. Han forteller om slag fra Olaf og spark fra Nilsfrida. De tre tiltalte innrømte at de hadde drukket alkohol, men påstod at også frukthandleren var beruset. Nilsfrida bekreftet videre at hun tok uret, men at hun anså dette som betaling for tjenester som frukthandleren skyldte henne. Retten festet lit til frukthandlerens forklaring og dømte Olaf til ni måneder i Botsfengslet i Kristiania (hans andre opphold der på tre år). Nilsfrida og Helgesen dommes til 30 dagers fengsel. Alle tre fradømmes statsborgerlige rettigheter og til å betale 30 kroner i omkostninger. Samtlige vedtok dommen.

Det er sannhet i Botsfengslets fangeprotokoll som sier at Olaf er «drikfældig». Alkoholen har vært et problem

for Olaf siden han var liten gutt. Ifølge han selv startet han å reke gatelangs i Bergen og drikke alkohol før han fylte ti år. Han og broren Reinhardt stjal saker og ting som de gav videre til alkoholikere og kriminelle. De ble belønnet med vin og småmynter. Guttene brukte sin uskyldige barnesjarm for å unngå trøbbel, men kom likevel etter hvert i politiets søkelys. Politiet tok resolutt grep og sendte guttene på landet i Lindås hver for seg. Det var herfra Olaf ble sendt til Bastøy skolehjem som 12-åring.

Som ung voksen var Olaf tung alkoholiker. Han forteller om alkoholens jerngrep på han og gleden over å drikke seg fra sans og samling med gjengen sin etter å ha sluppet ut fra fangenskap. Han forteller om desperasjonen, den evige kampen for å skaffe penger til drikkevarer og hvordan alkoholen påvirket både han og omgangskretsen: *Ingenting holdt oss tilbake fra at tigge, stjele eller bedrage når vi ble påvirket av alkoholen. (...) Ja det hendte ikke sjelden at vi slo pikerne fordi de skaffet oss for lite mynt, slo dem fordi de ikke ville gå ut på natten på fortjeneste og tyveri.*

«TAG MIG IMOT JESUS, FRELS MIG OG FRI MIG FRA DJÆVELENS KLØR»

Straffen på ni måneder i Botsfengslet i januar 1916 var tung å bære for Olaf. Før avreise til *det tristeste fængsel i landet* fikk Olaf se Nilsfrida og datteren Olga på 1½ måned en siste gang i cellen. Dette møtet satt spor i Olaf som *graat saart, meden han stod og holdt det lille barn i sine arme*. Olaf forbante seg på at dette var siste gang han skulle i fengsel. Etter løslatelsen satt han seg på toget til Bergen kl. 07.00 om morgenen. Her traff han gamle kjente som han hadde vært i fengsel med. Brennevinet ble tatt frem. Olaf klarte ikke å motstå fristelsen og drakk tett frem til ankomst Bergen. Her ble han kastet i drukkenskapsarresten.

Som fri mann i Bergen rundt 1918/1919 var Olafs tilværelse preget av fyll. Han klarte ikke å holde på lønnet arbeid mer enn en kort periode før han druknet i alkohol igjen. Men overbevisningen om Jesus som sin frelser var voksende. Broren Reinhardt var til inspirasjon. Under et opphold i Trondheim landsfengsel hadde Reinhardt reflektert over tilværelsen og meningen med livet. Reinhardt ble *var at hele hans foregående liv var et bedrag, et forspilt barneliv, et ødelagt ungdomsliv i drik og forbrydelser. Alt var kun et bedrag fra Satan som hadde belønnet ham med bare ond*. Reinhardt innså at han måtte skille lag med fordums venner og slutte å drikke. Etter løslatelsen i Trondheim oppsøkte han en menighet og ble godt tatt imot. Reinhardt hadde fått Jesus i sitt hjerte.

Olafs vendepunkt kom en kveld han deltok på et kristent møte. Olaf fikk låne en bibel og kom edru hjem til Nilsfrida. Han var i fyr og flamme. Han hadde fått et kall her i livet: Han og Reinhardt skulle vitne om Gud og tale til folket. Og de skulle skrive bok sammen.

Botsfengselet anno 1904. FOTO:RIKSARKIVET

FRA SLAVE TIL FYRSTE – OLAF OG REINHARDTS MANIFEST

Fra Slave Til Fyrste – En Livsskildring ble trykket på Barmans Trykkeri i Kristiansund i 1920 og er fritt tilgjengelig på www.nb.no. Tonen er tidstypisk svovelaktig og brødrene forteller med patos om hvordan de begge fant Jesus. Beskrivelsen av barndommen gjør mest inntrykk. Forfatterne forkaster sine gamle liv, men samtidig skinner det gjennom en viss stolthet over ryktet de har som kriminelle: *Reinhardt var nu blitt populær som Bergens værste forbryder og lasaron.*

Det var travle tider for Olaf og Reinhardt rundt 1920. Brødrene virket som emissærer i Det Norsk-Lutherske Finnemisjonsforbundet. Fra Stavanger og Bergen opererte de over store deler av landet hvor de talte til folket og promoterte boken sin. Men overgangen til et nytt liv skjedde ikke uten kontroverser. Høsten 1920 var brødrene og Nilsfrida innblandet i et såpeaktig drama i lagmannsretten i Stavanger. Olaf og Reinhardt stevnet menighetsmann Aslaksen for ærekrenkelse. Aslaksen hadde kalt brødrene for falske profeter og spredd rykter om deres utsvevende liv og forkjærlighet for gatepiker. Vitneutsagnene til karaktervitnene var sprikende. Olaf og Reinhardt bedyret sin uskyld. Affæren endte med at Aslaksen ble dømt til 60 dagers fengsel.

Brødrenes predikantvirksomhet møtte begeistring blant folk. Samtidens aviser forteller om fulle møtelokaler hvor enn brødrene talte. Her kom predikanter som ikke hevet seg over allmuen, men fortalte villig vekk om egne svakheter og ødelagte liv. Denne tilnærmingen til forkynning var noe nytt, dette kunne folk høre og tro på. Men Aslaksen i Stavanger var ikke alene om sin skepsis til brødrenes virke. Fra flere hold, ofte fra høyere kristne kretser, møtte brødrene direkte motstand på grunn av sin bakgrunn og frynsete rykte. Og denne skepsisen var ikke helt ubegrunnet. For var ikke disse emissærene i overkant glad i kvinnelige bekjentskaper? Og det skulle også vise seg at Olaf og Reinhardt ikke var fullt så rettskaffen som boken deres gav uttrykk av. Brødrene stiftet Vennelagets Natmission i Bergen høsten 1921 med seg selv i ledelsen.

Stiftelsen, hvor det ble hevdet at tre av fire medlemmer var kvinner, fikk fort kritikk. Det ble påstått at brødrene stakk klubbens penger i egen lomme. I januar 1922, på turné i regi av stiftelsen, ble Olaf arrestert i Drammen «sammen med en kjent og ofte straffet gatepike» etter tyveri av 500 kroner fra et drikkelag «hvor gatepiker og dårlige individer deltok». Artikkelen *En fin «emissær»*, som beskriver denne arrestasjonen ble trykket i 17 ulike aviser over hele landet. Senere på året vedtok et enstemmig Bergens menighetsråd å politianmelde virksomheten til Vennelagets Natmission. Kort tid etterpå ble foreningen oppløst.

ALDRI HELT SLAVE, ALDRI HELT FYRSTE

Sommeren 1922 er Nilsfrida igjen gravid. I en kranget med huseieren der hun og Olaf bor, blir hun angrepet og slengt i bakken. For dette blir huseieren straffet med ti dager i fengsel og 20 kroner i omkostninger. Straffen blir skjerpet siden Nilsfrida er «en høist fruktsommelig kvinne». Den tiltalte blir imidlertid frikjent for spark i underlivet siden retten ikke finner bevis for dette. Datteren som Nilsfrida bar, blir født en måned senere. Hun får navnet Olga, oppkalt etter sin avdøde storesøster som «døde nordpå» i februar 1920.

Etter flere års virke i Stavanger og landet for øvrig er Olaf tilbake i Bergen på midten av 1920-tallet. Han og Nilsfrida er i ferd med å gå fra hverandre og han har blitt kastet ut av Finnemisjonsforbundet. Olaf er desillusjonert og faller tilbake til lasarontilværelsen. I 1926 er han og Reinhardt (og en tredjemann) tiltalt for ran og heleri i lagmannsretten i Bergen. Saken dreier seg om noen verdifulle klokke, tilhørende en svirebror, som ble forsøkt solgt for å få skaffe penger til alkohol. Opptakten er at Olaf, Reinhardt og et par andre karer har «splintekalas». Etter å ha konsumert «26 flasker øl og 8 flasker vin» er karene tom for penger. Vitneutsagnene spriker, stridens kjerne er hvorvidt de tiltalte har ranet urene eller om fornærmede frivillig har gitt de tiltalte urene for salg eller pantsetting. Brødrene bedyrer uskyld, men er ikke preget av stundens alvor. Retten bryter ut i latter da Reinhardt forklarer at årsaken til at han aldri vil gi forklaring til politiet er at dette «forvansker forklaringene» (i en senere rettssak). Begge brødrene dømmes til fengsel. Olaf får ti måneder som han godtar på stedet. Olaf og Reinhardt tar deretter farvel med venner og bekjente blant tilhørerne. Utenfor er det et stort oppmøte når de fraktes videre til fengslet.

Året etter, i 1927, tar Olaf et oppgjør med pressen i et leserbrev til *Bergens Tidende*. Han er fortvilet over at pressen navngir han i forbindelse med lovbrudd og han tar avstand fra at avisene til stadighet omtaler han som predikant: «Det er nu 6 år siden jeg var predikant». På sensommeren, noen måneder etter skilsmissen med Nilsfrida, sendes han til rusanstalten på Jæren for fyll og løsgjengeri. Senere, i 1931, står Olaf igjen for retten i

Bergen. Hans kriminelle karriere teller nå ti domsakter og 14 bøter for fyll, legemsfornærmelse og løsgjengeri. Han er nå 44 år, sliten, men fremdeles en skøyer. «Eg e' en allsidig mann», sier han etter å ha ramset opp alle kategorier lovbrudd han er dømt for tidligere. «No ve dokkar sende meg te' Jæren. Bare gjør det, det blir ruskevær i sommer likevel». For det blir avsagt fengslingskjennelse sier han: «Eg ve' begynne å forkynne ordet igjen. Å, det var løkkelige tider den gang!»

LAFFEN ER DØD, LENGE LEVE OLAF!

Olaf er lite omtalt i landets aviser på 1930- og 1940-tallet. Han kan ha reist, vært fengslet eller levd et rolig liv. Men på et eller annet tidspunkt i denne perioden giftet han seg for tredje gang og tok opp yrket som maler. Og Olaf holdt det han lovte i retten i 1931. I siste halvdel av 1940-tallet startet han og Reinhardt igjen opp forkynningen, denne gang i regi av Blå Kors. Brødrene ble igjen kompanjonger, og på ny reiste de rundt i Sør-Norge og talte Guds ord.

Som pensjonist på 1950-tallet viet Olaf tiden sin til gateforkynnelse i Bergen. To ganger i uken i sommerhalvåret holdt han gatepreken og sang viser på Fisketorget med en sildekasse som scene. Han var en kjent skikkelse i bybildet. «Menigheten» bestod av byens løse fugler, havnearbeidere og nysgjerrige forbipasserende. I et portrett i *Bergens Tidende* på 1950-tallet forteller Olaf om sitt gamle liv og sitt nye liv som gatepredikant. Helsen er svekket. Hoftene verker, noe om ifølge han selv stammer fra «bataljen på Klosteret», en slåsskamp Laffen hadde med politiet i Bergen. Men dette er historie. Olaf er kompis med politiet i Bergen nå, han kjenner alle tjenestemenn i byen. Prester, derimot, har han et anstrengt forhold til. Og talens gave er intakt, folk lytter når Olaf taler. På trent vis heves og senkes stemmen i takt med forbipasserende trikker. Olaf mistet aldri troen på å bli et bedre menneske. 75-års dagen ble feiret hjemme med venner og bekjente. Et halvt år senere døde han.

Nilsfrida var aktiv i Misjonskirken i Bergen og levde et ellers tilsynelatende rolig liv etter at hun og Olaf skilte lag. Hun beholdt Olafs etternavn livet ut, men endret etter hvert fornavnet sitt til bare Frida. Det ser ut til at hun hadde kontakt med barna, Johan og Olga, livet ut. Frida ble «hentet hjem til Gud» i Bergen, 90 år gammel.

ETTERORD OM KILDER

Mellom- og etternavn og presise dateringer i denne artikkelen er sløffet ettersom dette ikke er vesentlig i historien som fortelles. Kildene som ligger til grunn for artikkelen er for omfattende til å listes opp separat, men stammer fra kilder i Digitalarkivet, avisartikler fra www.nb.no og kilder fra Ancestry. Sitat i kursiv er hentet fra boken *Fra Slave til Fyrste – En Livsskildring*. Sitat i anførselstegn er hentet fra avisartikler eller fra kilder i Digitalarkivet (f.eks. fangeprotokoll)

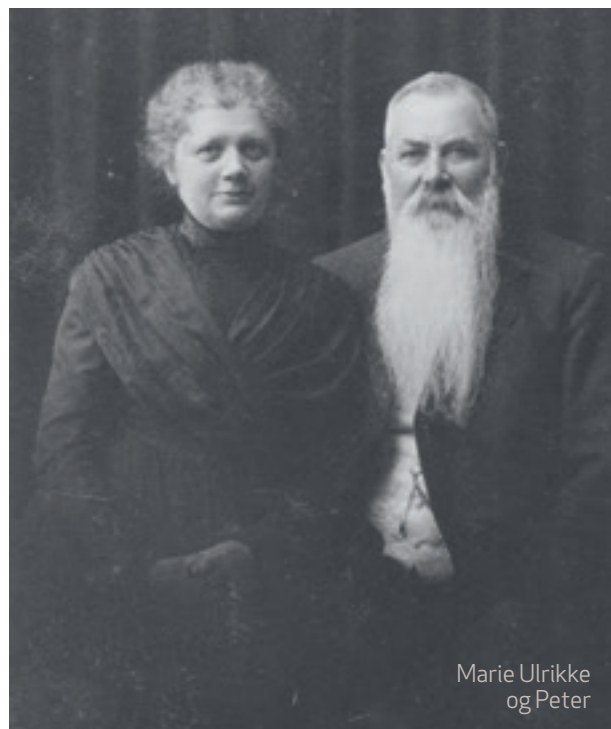
Det hemmelige barnet

Aagot og Magnvor

«Undertegnede ønsker ikke at denne sak blir kjent i Levanger». Slik er formuleringen i et brev fra Ulrikke Følling til formannen i Alvdal fattigstyre datert 22. juli 1927. 20 år tidligere fødte hun et barn, Aagot, utenfor ekteskap og måtte sette det bort for at det ikke skulle bli kjent i bygda. Nå var datteren gravid og søkte Levanger kommune om hjelp.

■ SIGBJØRN ELVEBAKKEN

Marie Ulrikke og Peter

Marie Ulrikke Sivertsen var kontordame hos handelsborger og garvermester Peter Berntsen Følling i Levanger. I 1907 blir hun sendt til Kristiania for å føde et barn, en datter som får navnet Aagot.

Det var dessverre en uheldig faktor med historien. Barnefaren Peter Berntsen Følling var allerede gift og hadde to sønner fra før.

Peter og Marie Ulrikkes eventyr var nok ikke stue-reint, og de var trolig ikke interessert i at barnet skulle bli kjent i Levanger. Det kunne skape uro i familien og omgangskretsen til en etablert borger og tidligere ord-fører i den lille byen.

DET BORTSATTE BARNET

Så Aagot ble satt bort som fosterbarn rett etter fødselen, men foreldrene tok noe ansvar og dekket utgiftene til fosterforeldre helt fram til etter at Aagot var konfirmert. Da Peters kone Ingeborg dør i 1909, gifter også foreldrene seg et par år etter. Men de tar aldri dattera tilbake.

Aagot tilbrakte sine første leveår i Kristiania, men i folketellingen fra 1910 har hun havnet på lite bruk i Tynset. Etter det flyttet hun nok til Alvdal, der hun blant annet bodde på Strømsås og en av gårdene på Sivilhaug. Til tross for stadige flyttinger klarte hun seg godt, og ble beste konfirmant da hun stod til konfirmasjon 1. oktober 1922. Hun må også ha vært godt likt, for samme år fikk hun en arv på 1000 kroner etter fosterforeldrene på Strømsås.

Disse pengene var nok sterkt medvirkende til at Aagot kunne forfølge drømmen om å få seg en utdanning. Hun dro til Ballerud gartnerskole i Bærum for å lære seg hagestell og jordbruk. Men lykken ble kortvarig. Som moren sin, ble også Aagot gravid utenfor ekteskap og ble trolig utvist fra skolen på grunn av dette. Da datteren Magnvor blir født i 1927, er hun tilbake i Alvdal.

BREVENE

Etter at Magnvor blir født i 1927, søker Aagot hjemstavnrett i Levanger. Hjemstavnrett definerer hvilken kommune som skal betale sosialhjelp. I og med at Aagot

ikke var myndig, var det foreldrenes hjemkommune som skulle hjelpe henne i en økonomisk og sosial knipe. Jeg har funnet flere brev i Alvdal kommunes arkiv som bekrefter denne saken. En av dem som særlig bidrar med brev, er Marie Ulrikke, Aagots mor. Hun skriver flere i løpet av bare noen ukers tid, åpenbart redd for at saken skal havne hos Levanger fattigstyre. Da var det stor fare for at det ble kjent at hun og mannen fikk en datter som ble født da han var gift med en annen.

22. juli skriver Marie Ulrikke følgende til formannen i Alvdal fattigstyre:

Vedlagt fremsendes kr. 24,24 til dekning av Deres regning av 14. ds. til Levanger Fattigstyre vedk. Aagot Følling. Da undertegnede ikke ønsker at denne sak blir kjendt i Levanger og da De selvfølgelig heller ikke har noe interesse derav, får jeg be Dem godhetsfuldt tilskrive meg ifald der skulde komme senere krav.

Vår økonomiske stilling er desværre ikke så bra at vi kan støtte hende, men ennå må vi naturligvis forsøke å holde kommunen utenfor.

HVEM VAR BARNEFAREN?

Det som er synd, er at jeg ikke har fått lest svarene fra Fattigvesenet i Alvdal til Marie Ulrikke. De kan være bevart i en kopiprotokoll, men det må bli en seinere undersøkelse.

Marie Ulrikke har mange spørsmål angående barnefaren:

- ☉ Hvem er barnefaren?
- ☉ Kan han betale for barnet?
- ☉ Kan hans hjemstavnskommune dekke barnebidrag?

Hva med Aagot og barnet? Marie Ulrikke skriver i utdrag:

Hun må da vel få barnet bortsat – og så ta sig tjeneste?

Jeg har ikke hørt fra hende på flere år, vi betalte for hende mens hun var barn og trodde da at hun skulde ernære sig selv. Kunde De godhetsfuldt hjelpe hende så hun fik barnet bortsat, så skal vi så lenge vi formår, betale vår andel.

Håper De velvilligst hjelper os på bedste måde, de kan vist selv sette dem ind i hvordan dette virker på os gamle og utslitte som vi begge er, og ber jeg Dem indstændig skrive til os privat så det ikke kommer til Fattigstyret.

ENGASJERTE PRESTEN

Marie Ulrikke engasjerer også den lokale presten i Levanger i brevutvekslingen. Sognepresten Gisle Johnsen Janke, skriver til Marie Ulrikke og Peters forsvar: «Men, hun nu at saken må holdes utenfor det herværende fattigstyre, hvis formand hun f.t. er.»

Det hadde nok vært både pinlig for Marie Ulrikke i tillegg til at hun var partisk i en eventuell sak.

Sognepresten skriver videre:

Jeg håper, De, hr. formann, foreløpig holder denne sak utenfor Alvdals fattigstyres forhandlinger. Jeg mener, De kan være trygg for, at fru F og hendes mann betaler så lenge de orker. Han er jo 82 år og hun er sykkelig og foretningen har tunge tider.

HVA ENDTE DET MED?

I korrespondanseprotokollen for Levanger fattigvesen har Aagot fått godkjent hjemstavnrett. Det viser også brev til fattigstyret i Alvdal datert 25. juli 1927.

Aagot døpte Magnvor i Alvdal. Faddere var folket på Sivilhaug, den siste gården der Aagot var fosterbarn. Magnvor ble senere satt bort på barnehjem i Levanger, men hadde kontakt med Aagot og hennes familie hele livet.

Det ble anlagt en bidragssak med flere mulige fedre, men Aagot tapte og fikk ingen bidrag.

Kanskje kan DNA bidra til å finne hvem som var barnefaren, men det har vi ikke fått noen bekreftelse på ennå. Muligens fremtiden vil gi svar? ■■

Hvordan kunne det gå så galt med Aksel?

Et mysterium i min familie var Aksel. Selv om han døde først da jeg var 18 år, traff jeg ham aldri selv. Han var halvbror til min pappa og nærmest en ikke-person i familien. Han var «ikke noe tess» og «bare fylla», sa pappa som hadde giftet seg inn i en avholdsfamilie.

■ KARIN ARNESEN

Etter hvert som jeg ble flinkere i slektsforskningen, så jeg hva jeg kunne finne i arkivene. Kunne jeg kanskje «rekonstruere» livsløpet hans? Først ble jeg oppslukt av selve «jakten», men så kom interessen for alle de sosiale og politiske forholdene han ble et produkt av eller offer for. Som opprettelsen av vergeråd, skolehjem, tvangsskoler, løsgjengerlov og tvangsarbeid.

Under arbeidet ble jeg overrasket over mengden av dokumentasjon som var bevart. Til slutt hadde jeg avdekket størstedelen av hans livsløp ganske detaljert og jeg sto overfor et dilemma. Skulle jeg putte alt sammen i en skuff eller skulle jeg gjøre det tilgjengelig også for andre? Jeg helte til det siste, men var det moralsk riktig å «utlevere» han, til og med vise et bilde? Hvilken «rett» hadde jeg til det? Kunne jeg anta hvordan han selv ville stilt seg til det og hva ville jeg egentlig – forsvare han?

Jeg har vel ikke funnet noe godt eller entydig svar på noen av spørsmålene, men forskningen har gitt meg muligheten til å formidle et tidsbilde av en side av samfunnet som er ukjent for de aller fleste. Jeg vil hverken forsvare eller fordømme Aksel, men simpelthen gi en beskrivelse av en menneskeskjebne basert på det råmateriale som eksisterer i arkivene og om en person som jeg

tilfeldigvis er i familie med. Aksel giftet seg aldri og han fikk heller aldri noen barn. Det er kun en gjenlevende fetter som så vidt kan huske han. Jeg er nå godt i gang med å skrive en bok og dette er et lite utdrag fra denne.

SENDT TIL BASTØY

Aksel ble født i 1894 på Fødselsklinikken i Kristiania. Han var farmors andre uekte barn. Det første døde etter bare noen måneder. Farmor og farfar traff hverandre da Aksel var to år gammel, og familien vokser til etter hvert som årene går. Men de har det trolig trangt økonomisk, og de er stadig på flyttefot.

Aksel begynner i grunnskolen på Vaterland og flytter senere til Vahl skole. Her får han «dårlige» kamerater og blir i 1907 tatt for tyveri av sju par raggsokker sammen med to andre gutter. Politiet ber skolen sørge for passende avstraffelse av de tre, noe som i dette tilfellet betyr ris. Kontakten med politiet fortsetter i årene som kommer, og 13 år gammel blir han innbrakt fordi han har drukket seg full. I en håndskrevet politirapport kan jeg lese hans egen beskrivelse av hva som har skjedd. Hendelsen fører til at vergerådet kommer inn i bildet og foreldrene blir

Sovesalen på Bastøy skolehjem rundt 1903.

BEGGE FOTO: BERG & HØEG / NORSK FOLKEMUSEUM

Skredderverkstedet på Bastøy skolehjem.

Bilde av Aksel. FOTO: HENTET FRA AKSELS MAPPE I RIKSARKIVET

Fra et av herbergene i Oslo. FOTO: UKJENT / OSLO MUSEUM

innkalt. Sammen beslutter de at det beste for Aksel er at han sendes til Bastøy. Der er han i to år fra 1907 til 1909.

I innskrivningsjournalen kan jeg lese i detalj institusjonens vurdering av han og foreldrene. Det er kun en opplysning som skiller seg ufordelaktig ut. «Er han drikkfædig? – Ja været full 1 gang!» Hver tredje måned skrives det en kort rapport (setning) om guttene på hjemmet og Aksel får stadig gode skussmål. «Solideste gut i hjem E.» og «En bra og flink gut» er noe av det som blir skrevet om han. Men Bastøy kan ikke ha vært et særlig hyggelig sted å være. Mens Aksel er på hjemmet kommer romanen *Under loven* ut. Der skriver en tidligere lærer om et ekstremt strengt regime, hvor barn kan bli straffet med alt fra pisking til isolasjon i mørke kjellere uten mat. Skandalen er et faktum, men i praksis skjer det svært små forandringer.

ARRESTERT PÅ NYTT

Men Aksel slipper å tilbringe mange år på Bastøy. Etter to år blir han løslatt på prøve og sendt til foreldrene. De flytter alle sammen til Hamar og ting ser ut til å gå greit de neste tre årene. Men etter han returnerer til Kristiania går det galt igjen. Han går ut og inn av arresten og Kristiania Botsfengsel, arrestert for både heleri og vagabonderi. Bakteppet er 1. verdenskrig og i 1917 blir han utkommandert som nøytralitetsvakt i Voss, men selv der går det galt. Han uteblir etter permisjon, viser seg beruset i uniform og trår ut av geledd fordi han ikke gidder å eksersere mer. Og ikke minst: Han begår et innbrudd på milieområdet. Aksel får 120 dager og mister sine

statsborgerlige rettigheter i ti år, dvs. han mister stemmeretten og muligheten til jobb i det offentlige.

Tilbake i Oslo blir han stadig arrester for løsgjengeri frem til 1924, parallelt med at han sporadisk jobber på Nyland Mek. Verksted. Myndighetenes tålmodighet tar etter hvert slutt og han sendes på tvangsarbeid til Opstad Tvangsarbeidshus på Jæren for «bare» 18 måneder. I mappen hans kan jeg lese alle sakspapirer som fører frem til dommen og detaljer fra Opstad som at legen anbefaler lærstøvler, men at Aksel får nei fra direktøren. Etter 11 måneder løslates han på prøve og et «tilbakfald vurderes som tvilsomt». Han har tjent kr 75,45 og brukt kr 6 slik at han får med seg kr 69,45 når han reiser hjem – og veier 68 kg!

Men returen hjem går ikke så bra og det er mye som kan tyde på at Aksel nå er blitt alkoholiker. Likevel vitner hans arbeidsgiver og bekrefter at han «viste seg aldri beruset og var en meget flink arbeidsmann». Han blir stadig arrestert, får bøter, hvorav noen blir betalt og andre «betales» med å sitte inne på vann og brød. Men i 1926 blir han arrestert sammen med en kamerat for forsøk på innbrudd og det bærer lukt tilbake til Opstad for å sone resten av dommen. Imens dør hans mor. Han skrives ut, men denne gangen står det «tilbakfald er sannsynlig».

OVER 14 ÅR PÅ OPSTAD

Livet fortsetter med nye arrestasjoner og neste gang han sendes til Opstad er det for tre år. Til sammen tilbringer han mer enn 14 år på Opstad tvangsarbeidshus. Jeg har kunnet lese meg gjennom alle detaljene ved hans arresta-

Christen Olsens tragiske skjebne

Da Christen Olsen ble alene med tre små barn, tok han et fatalt valg som fikk enorme konsekvenser og mye oppmerksomhet på starten av 1800-tallet. Saken ble ikke kjent i familien før jeg begynte å grave i den på 80-tallet.

■ LISEN WIKANT

Christen Olsen var født i 1796 på Langerud/Siggerudeie i Akershus. Faren Ole Colbjørnsen var nok innflytter og giftet seg til gården. I folketellingen fra 1801 står han oppført som husmann med jord.

Christens tragiske historie kom til meg gjennom forskningen jeg gjorde på broren hans Jon, som er min manns tippoldefar. Jeg vet ikke så mye om Christens oppvekst. Faren dør når han er bare 14 år, og han blir deretter forsørget av Fattigvesenet og blir utdannet skomaker. Det virker som han har lite kontakt med søsken og mor. I 1816 gifter han seg med Abigael Jensd. Sletta. De får fem barn. To dør som små.

MISTER KONE OG BARN

I 1828 kommer det sjette barnet. Barnet er dødfødt, og moren dør i barselseng. Det er da alt går i stykker for Christen. Han sitter alene igjen med tre små barn, og i fortvilelse skjærer han over strupen på barna. Etter å ha drept dem, henger han seg i stuen.

NÅR AVISENE

Saken skaper forferdelse overalt. Den rekker helt inn til Christiania og blir slått stort opp i *Morgenbladet*. De skriver følgende 2. september 1828.

Christiania, den 2den Septbr. 1828.

Paa en Plads under Gaarden Solberg i Nordbye Annex til Aas Præstegjeld har en Fader taget Livet af sig selv og sine 3de Børn. Tildragelsen er denne: Huusmanden, Christen Olsen, en arbeidsom og skikkelig Mand, havde for nogle Dage siden mistet sin Kone. Hun døde i Barselseng tilligemed sit nyfødte Barn. Disse Dødsfald havde Manden taget sig meget nær, da

han nu var ene med 3 gjenlevende Børn, hvoraf dog det Ældste var 12 til 13 Aar og det yngste 3 til 4 Aar gammelt. Torsdagen den 28de August om Morgenen, da en gammel Kone, der passede Huset for ham, vendte tilbage fra Fjøset, hvor hun hadde malket, fandt hun Huusdøren stængt og Noget hængt for Vinduet. Al hendes Banken og Kalden var forgjæves; Ingen lukkede op. For at søge Raad gik hun derfor op paa Gaarden Soelberg, hvorfra man ledsagede hende tilbage til Huset. Her opbrød man et Vindue og saae det gyselige Syn, at Faderen havde skaaret Halsen av sine 3de Børn og hængt sig selv.

VAR IKKE KJENT I FAMILIEN

Jeg har forsket på familien siden tidlig på åttitallet. Da levde min manns tante, og jeg holdt henne ajour med alt jeg fant. Hun ble flittig intervjuet av meg, og hennes hukommelse var stor. Men da jeg fortalte henne om dette, ble hun stum. Det hadde hun aldri hørt, og det var tross alt bror av hennes oldefar. Vi i familien var selvfølgelig rystet over å lære om hendelsen, og var svært forundret over hemmeligholdet. Vi konkluderte med at dette antagelig hadde vært for grusomt å snakke om. Kanskje hans bror som bodde i Christiania, skammet seg på familiens vegne – at han syntes det var flaut? Det er vanskelig å si noe sikkert om så mange år etterpå. Deretter ble historien bare en side i mitt arkiv. ■ ■

KILDER

- Kirkebøkene i Ås, Nordby, Aker, Opslo og Kråkstad.
- Nasjonalbibliotekets avisarkiv.
- Bok om politisaker i Follo.

Serveringstilbud for uteliggere i Oslo. FOTO: INGIMUNDUR EYOLFSON / OSLO MUSEUM

sjoner, politiforklaringer, rettssaker og korrespondanse. Politiet og aktor, statsadvokaten, er opptatt av å få han vekk fra «gatebildet», så tre år på Opstad tvangsarbeidshus av gangen var for dem den beste løsningen. Han tilbringer også tre år der under siste verdenskrig. I 1944 står det at han til sammen er bøtelagt 101 ganger, derav 95 for overtreddelse av drukkenskapsloven. Men det slutter jo ikke der.

I slutten av 1945 tilspisser det seg mellom statsadvokaten og Aksels advokat. Han er husløs. Og nå koples familien inn for fullt. Påtalemyndigheten legger ned mye arbeid med å intervju hele familien og få bekreftet at ingen vil ha han boende hos seg permanent. De er familier med barn og bor på 1–2 rom og kjøkken. Aksels forsvarsadvokat får bekreftet at en fetter kan ta han inn. De to partene kommer til en muntlig overenskomst slik at ikke Aksel nok en gang skulle havne på Opstad, men statsadvokaten mener Aksels advokat har «misforstått» og skriver et ganske syrlig svarbrev hvor han benekter enhver muntlig «avtale». I mappen ligger også et håndskrevet originalbrev til statsadvokaten fra Aksel hvor han viser til det samme, ber pent for seg og lover bot og bedring. Brevet er både rørende og trist å lese. I mellomtiden har Aksel dessuten fått tuberkulose, så ingen av de offentlige institusjonene vil egentlig «oppbevare» han. Derfor sendes han via fengselssykehuset i Oslo, tilbake til Opstad som igjen sender han videre til Sem Tvangsarbeidshus og pleiehjem ved Tønsberg, og derfra igjen til Egra Helseheim ved Grimstad. Han løslates rett for jul i 1948.

FAKTA

- **Vergerådet** ble etablert etter Loven om forsømte barn av 6. juni 1896 og trådte i kraft år 1900. Virkemidlene var advarsler, anbringelse i tvangsskole, psykiatrisk avdeling i familie, barnehjem eller skolehjem. Vergerådet ble lagt ned i 1954.
- **Bastøy** ble opprettet i 1900 som følge av Vergerådsloven. Skolehjemmet ble beryktet for et svært hardt straffesystem og brutal behandling av guttene. Det liknet mer et fengsel.
- **Løsgjengerloven/Drukkenskapsloven** trådte i kraft 1. august 1907. Opprinnelig som formål å begrense «omstreiferiet». Løsgjengere ble først definert som tater, fanter, betlere og tiggere.

«INGEN KJENTE PÅRØRENDE. EIER INTET»

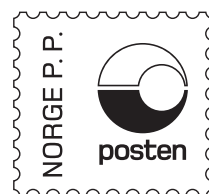
Så er det en periode frem til 1954 hvor jeg har lite dokumentasjon. Jeg fikk imidlertid tilgang til et politi-registerkort fra det året og fremover som viser at han får bøter og soner etter løsgjengerloven med jevne mellomrom fremover. Det er et opphold på tre år fra 1956 til 1959 og det er vel ikke urimelig å tro at han havner enda en gang på Opstad.

Aksel dør 27. mars 1963 i Munkedamsveien 19, 2. etasje, i Oslo som var Husvilleherberge og tuberkuloseherberge, begge for menn. Det er der hvor Konserthuset ligger i dag. I Oslo Skfteretts dødsfallprotokoll står en kort anmerkning: «Dødsfall 507/1963. Fhv arbeider Aksel Leonard Arnesen f. 17/4 1894. Død 27/3 1963. Ullevål Sykehus kap. Munkedamsvn 19, II. Ingen kjente pårørende. Eier intet». ■ ■

KILDER

- Oslo Byarkiv.
- Statsarkivene i Oslo, Bergen, Stavanger og Kongsberg.
- Arkivportalen.
- Polititidende.
- Mikael Stolpe (psevdonym for Bjørn Evje: «Under loven».
- Yngvar Ustvedt: «Djeveløya i Oslofjorden»
- Ståle Olsen: «Til Jæderen for å trille tåke. Historien og Opstad tvangsarbeidshus».
- Snl.no – Store norske leksikon
- Wikipedia.
- Lokalhistoriewiki.

- **Tvangsarbeid** skulle ansees og dømmes som en straff eller en «behandlende oppdragelse». Bestemmelsen om tvangsarbeid i løsgjengerloven ble opphevet i 1970 og først i grunnlovsreformen av 2014 ble det bestemt at «ingen skal holdes i slaveri eller tvangsarbeid».
- **Opstad tvangsarbeidshus** åpnet i 1915. 32 eneceller og 24 flermannsrom (dvs. for 8 personer). «... en sovebox for hver mann med en gitterdør foran hver box som blir avlåst om natten». Ble etter hvert brukt for også vanlige fanger og etter krigen for landssvikdømte. Det var hardt fysisk arbeid som var hovedhensikten. Skiftet i 1970 navn til Åna fengsel og er i dag Norges største fengsel.

Returadresse:
Slekt og Data
Øvre Slottsgate 2B
NO-0157 Oslo

Verv tre venner

– få ett års gratis
medlemskap

FOTO: MADDALENE E. K. GRAN/RIKSARKIVET

Nyhet! Nå kan du verve tre venner og få ett års gratis medlemskap.

Slik verver du en venn:

- 1 Når vennen din melder seg inn, fyller vedkommende inn medlemsnummeret ditt i feltet «Vervet av». Er du usikker på hva medlemsnummeret ditt er? Du finner det øverst i adressefeltet på dette bladet.
- 2 Når vervingen er gjennomført, vil du kunne se antall vervinger på «Min side» under *Mine vervinger* på slektogdata.no. Vervingene kan spares opp over flere år.